

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Son Dönem Mu‘tezilesinde İmâmet Düşüncesi: Ebü'l-Hüseyn el-Basrî Örneği*

İmâmete Thought in the Late Mu‘tazilites: The Example of Abu'l-Husayn al-Basrî

Halil İbrahim DELEN**

Öz: Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan İslâm toplumunun yönetimi meselesi ilk dönemlerden itibaren Müslümanların gündemini meşgul etmiştir. Toplumun yönetimini düzen esası üzere tesis etmek isteyen Müslümanlar zamanla çeşitli yönetim nazariyeleri geliştirmiştir. Muâmelâta tekabül eden imâmet meselesi Şiilerin müdahalesiyle itikadi bir zemine çekilmiştir. Şiilerin inanç sisteminin merkezini oluşturan imâmet, itikadi bir konumda telakki edilmiş ve kendileri gibi düşünmeyen mezhepler eleştirilere tabi tutulmuştur. Şiilerin bu tutum ve tavırlarının izale edilmesi sebebiyle kelim âlimleri de çeşitli yazım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunun neticesinde de imâmet konuları kelim kitapları içerisinde yer edinerek tartışılmaya başlanmıştır. Kelim âlimleri cevap vermek amaçlı bu meseleleri kelim eserlerine dahil etseler de imâmetin yönetsel bir mesele olduğu noktasında aynı kanaatlerini devam ettirmişlerdir. Son dönem Mu‘tezilesinin en önemli temsilcisi kabul edilen Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de bu âlimlerden birisidir. Kendisinden sonra görüşleri etrafında tesis edilen Hüseyniyye ekolünün kurucusu kabul edilen Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, görüşleriyle gerek mezhep içinde gerek mezhep dışında önemli etkiye sahip olmuştur. Bu sebeple Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin imâmet düşüncesi etrafındaki görüşleri ve özellikle 10. yüzyıl İmâmiyye algısına yönelttiği eleştirileri önem arz etmektedir. Bu çalışmada Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin imâmet meselesine yaklaşımı ele alınacak olup, takipçileri tarafından görüşlerinin nasıl sürdürüldüğünün izleri sürülmektedir. İmâmet noktasında Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, kendisinden önceki üstatları Behşemî ekolle, özellikle hocası Kadî Abdülcebbar ile yer yer farklı düşünmekle birlikte genel anlamda hem fikir oldukları gözlemlenmektedir. İmâmetin gerekliliği noktasında Şiilerin ileri sürmüş olduğu lütuf ve temkin merkezli iddiaları reddetmektedir. Ayrıca fazilet sıralaması yapılmasına diğer bir ifadeyle ashabın fazilet yarışına sokulmasına karşı çıkmaktadır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî imâmet meselesini yönetsel bir mesele olarak algılamakta ve insanların maslahatı açısından meselelere yaklaşmaktadır. Ona göre imâmetteki en önemli unsur toplumsal faydadır. Temelde amaç dini ve dünyevi işlerin doğru bir şekilde tanzim edilmesidir. Bu noktadaki tavrı imâmetin gayesi, imâmetin şartları, mefdûlün imâmeti, imamın atanması, imamın azlı gibi konularda net bir şekilde gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelim, Mu‘tezile, Hüseyniyye, İmâmet, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî

* Bu çalışma 28.12.2023 tarihinde Prof. Dr. Ramazan Yıldırım danışmanlığında tamamladığımız "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelim Sistemi" başlıklı doktora tezinin ilgili bölümü esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hidelen@nku.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-2803-0300

Abstract: The issue of governance of Islamic society, which came to the agenda after the Prophet's death, has been on the agenda of Muslims since the early periods. Muslims who wanted to establish the governance of society on the basis of order developed various theories of governance over time. The issue of imāmete, which corresponds to practice, was drawn to a theological ground through the intervention of the Shiites. Imāmete, which constitutes the center of the belief system of the Shiites, was considered in a theological position, and sects that did not think like them were subjected to criticism. Due to the elimination of these attitudes and behaviors of the Shiites, theological scholars also engaged in various writing activities. As a result, the imāmete began to be discussed in books of theology. Although theological scholars included these issues in their theological works to respond to them, they maintained the same conviction that the imāmete was an administrative issue. Abu'l-Husayn al-Basrī, who is considered the most important representative of the late Mu'tazila, is one of these scholars. Abu'l-Husayn al-Basrī, who is considered the founder of the Husayniyya school established around his views, had a significant influence both within and outside the sect with his views. For this reason, Abu'l-Husayn al-Basrī's views on the idea of Imāmete and his criticisms of the 10th century Imāmiyya perception are important. In this study, Abu'l-Husayn al-Basrī's approach to the issue of imāmete is discussed, and how his views were maintained by his followers is traced.

What stands out in Abu'l-Husayn al-Basrī's views on imāmate and politics is his introduction to the issue by defining the imāmah. These issues were previously discussed within the Mu' tazila. What differentiates al-Basrī here is that he begins by defining this issue. This should not be interpreted as meaning that the issues mentioned in the definition were not discussed before al-Basrī. The elements that al-Basrī mentioned in the definition were discussed before him. A clear definition and discussion of the issue began only with al-Basrī. This definition mentioned by al-Basrī was adopted by later Mu'tazilite scholars. Al-Basrī disagrees with the Bahshamiyya's claim that the imāmate is necessary from the sam'i point of view and states that it is necessary both intellectually and by tradition. He rejected Shiite's claims on the necessity of the imāmate based on grace and caution. Basrī thinks that the removal of harm, rather than favor, can be evidence of the necessity of an imāmate. al-Basrī's extensive treatment of the issue of grace and his criticism of the Shiites in this regard suggest that he was addressing the Imāmī thought of the 10th century. In this respect, it is especially important for the reader to witness the debates that occurred in his time and region.

Abū al-Husayn al-Basrī perceives the issue of imāmate as an administrative matter and approaches it from the point of view of the public good. According to him, the most important element in imamates is social benefit. The aim is to organize religious and worldly affairs in the correct way. His stance on this point is clearly observed in issues such as the purpose of the imāmate, the conditions of the imāmate, the imāmate of the mafḍūl, the appointment of the imām, and the dismissal of the imām.

The most prominent distinction within the Mu'tazila at this point was the degree of virtue of the person who would succeed to the imamate. al-Basrī opposed the ranking of the rāshid caliphs who undertook the issue of governance after the Prophet (pbuh) in terms of virtue, in other words, he opposed putting the companions in a race of virtue. al-Basrī, who argues that all of them were favored by the Prophet, opposes those who make a ranking at this point. al-Basrī criticizes his own sect as he criticizes different sects. According to al-Basrī, no scale can measure virtue in imameteç, and al-Basrī believes that political competence is decisive in such cases. On the other hand, al-Basrī does not mention virtue in situations where the imam should be dismissed. According

to him, even if there is someone more virtuous than the imam in society, the current imam should not be dismissed to avoid causing chaos; that is, the imâm of the mafdûl is permissible according to him.

Although al-Basrî disagreed with his predecessors in the Bahshamî school, especially his teacher Qādî 'Abd al-Jabbâr, it was observed that they were in general agreement. It is well known that al-Basrî differs from Bahshamiyya in terms of methodology and certain theological issues. However, it is difficult to say that this divergence was maintained in the issue of the imâm. While there was a differentiation in minor points of detail, it is seen that he maintained the views of his teacher, Qādî 'Abd al-Jabbâr, on the issue of imâm. This line was continued by al-Basrî, which was also maintained by his closest follower, Ibn al-Malâhimî. It is even clear from the texts that Ibn al-Malâhimî quoted Abû al-Husayn al-Basrî on this point.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, Husayniyya, Imâmate, Abu 'l- Husayn al-Basrî

Giriş

İslâm'da devlet yönetimine yönelik meselelerin ele alındığı konular *imâmet* başlığı altında incelenmektedir. İncelenen konulara bakıldığı zaman imâmet meseleleri itikadî tartışmalardan ziyade uygulamaya, diğer bir ifadeyle muâmelâta tekabül etmektedir.¹ Özellikle Şiiilerin imâmete dair yapmış oldukları yorumları bertaraf etmek amacıyla imâmet meseleleri kalam kitapları içerisinde de tartışılmaya başlanmıştır.² Şiiilere karşı geliştirilen bu tepkisel hareket neticesinde Mu'tezilî âlimler ile Şiiiler arasında tartışmalar meydana gelmiş, bunun neticesinde de etki-tepki bağlamında karşılıklı etkileşim söz konusu olmuştur.³

Mu'tezilî âlimler de gelişen bu tasniften bigâne kalamamış, kalam kitapları içerisinde imâmet bölümlerine yer vermeye başlamışlardır.⁴ Son dönem Mu'tezilî ekol olarak adedilen Hüseyiniyye'nin kurucusu kabul edilen Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'ye (ö. 436/1044) kadar Mu'tezilî imâmet anlayışında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.⁵

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin⁶ yaşadığı dönem Büveyhîler hanedanlığının hâkim olduğu yıllara tekabül etmektedir. Deylem asıllı bir hanedanın tesis ettiği Büveyhîler Devleti, İslam dünyası açısından çeşitli mezhepsel çatışmalara sahne olmuş olsa da özellikle Adudüddevle (ö. 372/983) döneminde devlet entelektüel açıdan çok sesli bir döneme girmiştir. Bu dönem, sadece farklı İslami mezheplerin değil, farklı dine mensup insanların rahatça yaşayabildiği, görüşünü ifade edebildiği dönemdir. Kütüphaneler, imarethaneler, hastane ve köprü yapımı gibi faaliyetlerin de çok olduğu bu dönemi bazı araştırmacılar *İslam'ın Altın Çağı* olarak

1 Veysi Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet - İmâmiyye Şiası'nın İmâmet Anlayışının Eleştirisi: Kâdi Abdülcebâr Örneği-* (İstanbul: Endülüs, 2020), 11.

2 Meselenin ayrıntıları için bk. Rıdvan Özdiç, *İtikat ve Siyaset: Sünni Kalamında İmâmet - Hilafet Meselesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 51-76.

3 Ebü Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm Cübbâi, *Kitâbü'l-Makâlât: İtikadi Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, thk. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 98.

4 Mu'tezilî düşüncede imâmet meselesi genel olarak dinî bir meseleden ziyade maslahatı gerektiren siyasi bir tavır olarak telakki edilmiştir. Bu sebeple gelenek içerisinde yöneticinin toplum tarafından seçilmesi gerektiği düşüncesi öngörülmüştür. Bu noktada imâmete seçilecek kişinin özellikleri konusunda Mu'tezile, efdal olanın göreve getirilmesi gerektiği fikrini savunanlar ve mefdül olanın imam olabileceği görüşünü kabul edenler olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Mu'tezile içindeki bu iki farklı tutumu benimsemelerinde buldukları sosyal çevrenin etkisi barizdir. Efdal-mefdül şeklindeki bu temel ayrımın Mu'tezile'de imâmet düşüncesinin şekillenmesinde en önemli etken olduğu da söylenebilir. Mu'tezile'nin imâmet anlayışının efdaliyyet ve mefdüliyyet eksenli gelişimi için bk. Osman Aydın, "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdi Abdülcebâr'ın İmâmet Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 114-117.

5 Mu'tezile içerisinde temel anlamda bu noktada en belirgin ayrım imâmete gelecek kişinin fazilet derecesi ile ilgili olmuştur. En faziletli olan mı imâmete layıktır yoksa en faziletli olan varken ondan faziletçe daha alt seviyede olan da imâmete geçebilir mi tartışmasıdır. Terimsel olarak efdal-mefdül tartışması olarak ifade edilen bu konuda ilk görüşler Mu'tezile'nin kurucuları olarak kabul edilen Vâsil b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'e (ö. 144/761) dayanmaktadır. Basra ve Bağdat Mu'tezile ekolü arasındaki görüş ayrılıklarından biri olan bu konuda Basra ekolü Amr b. Ubeyd'in imam olacak kişinin en faziletli kişi olması gerektiği görüşünü benimserken; Bağdat ekolü Vâsil b. Atâ tarafından dile getirilen mefdül görüşüne meylenmişlerdir. Osman Aydın, "Mu'tezile'nin İmâmet Nazariyesi: Teori ve Pratik", *Dinî Araştırmalar* III/7 (2000), 20 vd.; Ayr. bk. Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset - Mu'tezilizmin İktidar Serüveni* (İstanbul: Endülüs, 2017), 68.

6 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin hayatı ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil İbrahim Delen, *Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Kalam Sistemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

tanımlamaktadırlar. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de bu dönemde Bağdat'ta yaşamıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin yaşamış olduğu bu dönemi tarihçiler aynı zamanda *Şii Yüzyıl* olarak tanımlamaktadırlar. Her ne kadar Abbâsî hilâfeti devam etse de halifenin etki gücü azalmış, Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) ifadesiyle sadece isimleri kalmış olup Şiiler birçok bölgede etkin güç haline gelmiştir.⁷

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Basra Mu'tezilesinin en önemli kollarından biri olan Behşemiyye içerisinde yetişmiş ve bu ekolü devam ettirmiş Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisidir.⁸ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî bu ekolün içerisinde yetişmesine rağmen çoğu konuda hocalarına muhalefet etmiş, birçok önemli konuda farklı fikirler benimsemiştir. Bundan dolayı Behşemiyye içerisinde aykırı, muhalif bir kişilik olarak görülmüştür.⁹

Basrî'nin yetiştiği fikrî ortama bakıldığında, Fârâbî ekolü içerisindeki Bağdat okuluna yakınlığı dikkat çekmektedir. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin düşünce yapısında Bağdat Felsefe Okulu olarak anılan Fârâbî (ö. 339/950), Yahyâ b. Adî (ö. 364/975), Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 391/1001 [?]), Ebü'l-Ferec Abdullâh b. et-Tayyib el-Bağdâdî (ö. 435/1044) ve İbnü's-Semh (ö. 418/1027) gibi âlimlerin olduğu felsefe okulu dikkate alınmalıdır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin eğitim gördüğü bu okulun en önemli özelliklerinden birisi, Aristo şârihi olmaları ve tıp ile uğraşmalarıdır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin -ruh gibi meselelerde- tıpçılarla aynı fikri paylaşması, daha önce geçtiği üzere tıp eğitimi almış olması bu noktada aydınlatıcı unsurlardandır.¹⁰

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'den sonra öğrencileri Ebû Ali Muhammed bin Ahmed bin el-Velid el-Kerhî (ö.478/1086) ve Ebü'l-Kâsım b. Berhân (ö. 456/1064) tarafından ders halkası Bağdat'ta devam ettirilmiştir.¹¹ Harez m bölgesine Mu'tezilî kelamının, hassaten Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerinin aktarılmasında önemli aktör Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfâhânî'dir (ö. 507/1114). Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) hocası olan ve Hüseyinî düşünce-nin en önemli temsilcilerinden kabul edilen İbnü'l-Melâhîmî'nin (ö.536/1141) kelimini Dabbî'den öğrendiği düşünülmektedir. Yani Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüş ve düşünce

7 Biveyhiler ile ilgili olarak bk. John J. Donohue, *The Buwayhid dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012 : shaping institutions for the future* (Leiden: E.J. Brill, 2003); Muharrem Akoğlu, *Biveyhiler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat, 2008); Ahmet Güner, *Biveyhiler'den Adudu'd-Devle ve dönemi (338-372/949-983)*. (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora, 1992) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)); Reşad b Abbas Ma'tuk, *el-Hayatü'l-İlmiyye fî'l-İrak hilâle'l-asrî'l-Biveyhi: 334-447 H / 945-1055 M.* (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Doktora, 1997); Hasan Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Biveyhiyye : es-siyasi ve'l-iktisadi ve'l-ictimai ve's-sekafi -mutakaatu faris- 334-447 h, 945-1055 m* (Beirut: ed-Dârü'l-Câmiyye, 1987).

8 el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer (Beirut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye [Orient-Institut Beirut], 2009), 119; Mehdî-Lidînillâh Ahmed b Yahyâ b Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihâl*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1979), 199.

9 S. M. Stern, "Ibn al-Samh", *Journal of the Royal Asiatic Society* 88/1-2 (1956), 37; Daniel Gimaret, "Abu'l-Hosayn Basrî", *Encyclopædia Iranica*, 2011.

10 Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 58-59.

11 George Makdisi, *İbn Akil ed-Dînü ve's-Sikâfetü fî'l-İslâmi'l-Klâsikıyyi*, çev. Muhammed İsmail Halil (Beirut: Merkezü'n-Nemâ li'l-Buhusi ve'd-Dirâsât, 2018), 58-59.

yapısını Harezmi bölgesine ilk aktaran kişi Dabbî'dir.¹² Basrî'nin tesis ettiği ekol 6./12. yüzyılın başlarında İbnü'l-Melâhimî'nin Harezmi'deki dersleri ve yazılarıyla tekrar canlanmıştır.¹³ Hassaten Melâhimî'den sonra bölgede Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmîni (ö. 658/1260),¹⁴ Basrî'nin önemli takipçileri arasında zikredilmektedir.¹⁵ Yine Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin en önemli takipçileri arasında zikredilmesi gereken isim Ahmed b. Said el-Ucâlî'dir (7./13. yüzyıl).¹⁶ Diğer taraftan *el-Keşşâf* isimli eseri ile tanınan Zemahşerî'nin de Hüseyinî öğretiden etkilendiği bazı modern araştırmalarda geçmektedir.¹⁷

6./12. yüzyılın sonuna doğru Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüş ve düşünceleri Şîa -özellikle İmâmiyye- arasında giderek etkili olmaya başlamıştır.¹⁸ İmâmiyye arasında, Sadîdüddin Mahmûd el-Himmaşî er-Râzî (ö. 600/1204), ağırlıklı olarak Basrî ve onun en sıkı takipçisi İbnü'l-Melâhimî'nin kelam çalışmalarına dayanmıştır.¹⁹ 7./13. yüzyılda İmâmi düşüncenin son önemli temsilcileri olarak kabul edilen Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) ve İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), Basrî'yi tam anlamıyla takip etmeseler de üzerlerinde etkisinin olduğu barizdir.²⁰ Diğer taraftan Kemâleddin Mitham el-Bahrânî (ö. 699/1300), kelam çalışmalarında sıklıkla Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'den ve ekolünden alıntılar yapmış ve görüşlerini desteklemiştir.²¹ Basrî'nin kelami görüşlerini takip eden diğer bir Şîi kelamcı da İbn Ebû Cumhur'dur (ö. 904/1499 [?]). Nevi şahsına münhasır bir âlim olan İbn Ebû Cumhur, Şîi olmakla birlikte eserlerinde Eş'arîlik ve Mu'tezile arasında uzlaştırıcı bir tavır takınmakta, tasavvuf, İshrâkîlik ve Mu'tezile'yi sentezleyerek söylem geliştirmeye çalışmaktadır. Kendisi Şîilikten taviz vermemekle birlikte genel olarak Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ve takipçilerinin görüşlerini benimsemektedir.²²

12 Bk. Halil İbrahim Delen, "Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (1114)", *İslam'ın Akılcıları / Mu'tezili Öncüler*, ed. Özden Kanter (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 477-479.

13 Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin en önemli takipçisi ve öğrencisi olarak İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141) geçmektedir fakat İbnü'l-Melâhimî ile Basrî arasında yaklaşık bir asırlık zaman farkının olması bu hoca-öğrenci ilişkisini imkânsız kılmaktadır.

14 Bk. Halil İbrahim Delen, "Ebü'r-Recâ el-Gazmîni (1260)", *İslam'ın Akılcıları / Mu'tezili Öncüler*, ed. Özden Kanter (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 526-530.

15 Ebü Abdillâh İzzüddin Muhammed b. İbrâhîm b. Ali el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *Tercîhu esâlibi'l-Kur'an 'alâ esâlibi'l-Yûnân* (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 88.

16 Özcan Taşcı, *Son Mu'tezile Kelamcısı Takıyyüddün Necrani* (Sentez Yayım Ve Dağıtım Tic. San. A. Ş., 2013), 18.

17 bk. Ulvi Murat Kılavuz ve İskender Sarıca, "Zemahşerî ve el-Minhâc fî usûli'd-dîn", *Mu'tezile Akâidi - Kitâbü'l-Minhâc fî usûli'd-dîn* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 7-36.

18 Sabine Schmidtke, "The Karaites' Encounter with the Thought of Abû l-Husayn al-Basrî (d. 436/ 1044). A Survey of the Relevant Materials in the Firkovitch-Collection, St. Petersburg", *Arabica* 53/1 (2006), 109.

19 Martin J McDermott, "Abu'l-Husayn al-Basrî on God's volition", *Culture and memory in medieval Islam: Essays in honour of Wilferd Madelung*, ed. Farhad Daftary - Josef W. Meri (London: Institute of Ismaili Studies, 2003), 86.

20 Wilferd Madelung, "İmamiyye ve Mu'tezile Teolojisi", çev. A. Bülent Ünal, *Dinî Ekoller ve Mezhepler* (İzmir: 69-93, 2001), 91.

21 Sabine Schmidtke, *The Theology of al-'Allâma al-Hillî (d. 726/1325)* (Berlin: Klaus Schwarz, 1991), 4.

22 Bk. Sabine Schmidtke, "İbn Ebî Cumhûr el-Ahsâ'i ve Müclî Mir'âti'l-Müncî'si", çev. Mustafa Yalçınkaya, *İslam Felsefesi: Filozoflar ve Eserleri*, ed. Khaled el-Rouayheb - Sabine Schmidtke (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 553-578.

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Zeydiler içinde de etkilediği isimler bulunmaktadır. Hatta bazı kaynaklar ondan *şeyh* ve *hoca* olarak bahsetmektedir. Bu durum, özellikle usûl eserlerinde gözlemlenmektedir. Zeydilik içerisinde Behşemiliğin baskın etkisi bulunmakla birlikte, Zeydiler arasında İmam Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza (ö.741/1346) gibi Basrî'nin kelami görüşlerini takip edenler de bulunmaktadır. Zeydilik içerisinde Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerini alıntılarla aktaran ve kendisine sıklıkla atıf yapan isimlerden bir tanesi de Abdullah b. Zeyd el-Ansî (ö. 640/1242) ve İbnü'l-Vezîr'dir (ö. 840/1436).²³

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî Zeydiyye, İmâmiyye gibi fırkaların dışında farklı görüşlere mensup âlimlerin de takdirini kazanmıştır. Bu âlimlerin başında Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gelmektedir.²⁴ Josef van Ess (ö. 2021), felsefe-kelâm ilişkisi bağlamında Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Fahreddin er-Râzî'ye öncülük ettiğini ve Râzî'nin bu bağlamda Basrî'yi alternatif bir karşılık olarak bulduğunu ifade etmektedir.²⁵ Bu noktada İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de örnek gösterilebilir.²⁶ İbn Teymiyye, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin son dönem Mu'tezile içerisinde mahir bir isim olduğuna işaret etmektedir.²⁷ Basrî'nin sıklıkla zeki bir şahsiyet olduğunu vurgulayan İbn Teymiyye görüşleri hakkında -katılmasa da- hayranlığını gizleyememektedir.²⁸

Yahudilikte de Mu'tezilî düşünce yapısı 9. yüzyıldan itibaren çeşitli derecelerde benimsenmiştir.²⁹ Yahudilerin Karâî mezhebi arasında Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin kelami görüşleri, çağdaş olan Ebû Yâkub Yûsuf el-Basîr (ö.428-30/1037-9) tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Buna mukabil Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin kelami görüşleri, 5./7. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki önde gelen Karâî ilahiyatçısı Sehl b. el-Fadl et-Tüsterî (ö. 12. yy. başları) tarafından desteklenmiştir.³⁰ Karâî Yahudilerinden Yûsuf el-Basîr, Basrî'nin kelami ge-

23 Wilferd Madelung, "Abü'l-Husayn al-Basrî", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, 2007.

24 Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Sa'îd Fâde (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015), 4/19; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *el-Meâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, ts.), 1/87.

25 Josef van Ess, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen haeresiographischen Texten* (Berlin: Walter de Gruyter, 2010), 2/1070; Ayr. bk. Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Buğyetü'l-mürtâd fi'r-red' ale'l-mütefelsife ve'l-Ķarâmiya ve'l-Bâtıniyye*, thk. Mûsâ b. Süleyman ed-Düveyş (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1405), 450.

26 M. Sait Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin düşünce metodolojisi ve kelâmcılara eleştirisi*, 2. b., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2017, s. 154.

27 Bk. Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcüs-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelâmîş-Şî'a ve'l-Ķaderiyye*, nşr. Muhammed Reşad Sâlim (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1409), 2/570-573; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzi'l-âkl ve'n-naql = Muwâfaqatü şahihi'l-menkül li-şarîhi'l-ma'kül*, thk. Muhammed Reşad Salim (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 9/132.

28 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin düşünce metodolojisi ve kelâmcılara eleştirisi*, 73; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi et-Türkmâni el-Fâriki ed-Dımaşki Zehebi, *Kitâbü'l-'Arş*, thk. Muhammed b. Halife et-Temimî (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1999), 1/165-166.

29 Wilferd Madelung ve Sabine Schmidtk, *Rational Theology in Interfaith Communication* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2006), vii.

30 Madelung, "Abü'l-Husayn al-Basrî"; Yûsuf el-Basîr tarafından kaleme alınan bu iki reddiye Karâilerin Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşleri çok erken bir dönemde tanıştıklarının göstergesidir. Bkz: Schmidtk, "Abü Al-Husayn al-Basrî on the Torah and Its Abrogation", s. 559-560.

leneğini eleştirse de yöntem açısından benimsediği görülmektedir. Yûsuf el-Basîr tarafından Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Behşemî düşüncesi kritik edişinin sıkı bir şekilde takip edilmesi, Karâî Yahudileri arasında Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerinin önemli bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir.³¹

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin, görüşlerine ulaşabildiğimiz en net konulardan birisi imâmettir. Kendisine nispet edilen *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* eserinin "İmâmet" bölümü olduğu tahmin edilen eseri günümüze ulaştırmıştır.³² Bu eserden onun imâmet hakkındaki görüşlerine ulaşmaktayız. Basrî'nin düşünceleri ele alıp daha sonra takipçileriyle kıyasladığımızda, kendisinden sonra gelen âlimler tarafından takip edilmiş olduğunu görmekteyiz. Hatta en yakın takipçisi İbnü'l-Melâhimî, imâmet bölümünü bu düşünce sistemine dayanarak ele almıştır da diyebiliriz.³³

Basrî'nin hocası Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-'adl*'in son iki cildini imâmet meselelerine ayırmıştır. Bunun üzerine, Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) da mezkûr bölüme reddiye olarak *eş-Şâfi fi'l-imâme* isimli bir eser hazırlamıştır.³⁴ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de, Şerîf el-Murtazâ'nın bu reddiyesine karşı *Nakzüş-Şâfi fi'l-imâme* başlıklı bir eserle cevap vermiş, ayrıca yine Şerîf el-Murtazâ'nın *el-Mukni' fi'l-ğaybe* eserine de *Nakzü'l-Mukni' fi'l-ğaybe* isimli bir reddiye kaleme aldığı kaynaklarda geçmektedir.³⁵ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin imâmet noktasında görüşlerine ve eserlerine reddiyeler yazıldığı da kaynaklarda geçmektedir. Şerîf el-Murtazâ'nın önde gelen öğrencilerinden olan Sellâr b. Abdülaziz ed-Deylemî'nin *er-Red 'ale Ebi'l-Hüseyn el-Basrî fi nakdihi Kitabîş-Şâfi* isminde bir reddiye kaleme aldığı ifade edilmektedir.³⁶ Şerîf el-Murtazâ'nın diğer bir öğrencisi Ebü'l-Feth Karâcîkî (ö. 449/1057) tarafından yazılmış diğer bir reddiye de, *Risâletü't-Tenbih 'alâ Aglâti Ebi'l-Hüseyn el-Basrî'dir*.³⁷ Zeydî âlimlerden Abdülcelil b. Ebü'l-Feth er-Râzî'nin, *Nakd et-Taşaffuh li Ebi'l-Hüseyn el-Basrî* isimli bir reddiye kaleme aldığı bilinmektedir. Bunun, imâmet meselesine dair kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir.³⁸ Bu eserlerden Basrî'nin görüşlerinin gerek Şii ge-

31 David Sklare, "Mu'tazili Trends in Jewish Theology - A Brief Survey", *İslami İlimler Dergisi* 12/2 (ts.), 165.

32 Bkz: Ebü'l-Hüseyn Basrî, *Faşlu'n Münteze 'a min Kitâbi Şerhi'l-Uşul fi'l-İmâme*, Avusturya Milli Kütüphanesi, Cod. Gl. 114; Halil İbrahim Delen vd., "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmâmet Bölümü: Tahkik ve İnceleme", *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2021), 111-201; Hassan Ansari, *Nüşhâ-yi hattî-yi fasl-i imâmet ez kitâb-ı Şerh-i Usûli'l-Hamse-yi Ebü'l-Hüseyn Basrî* (Erişim 04 Şubat 2020).

33 Bk. Rüknu'ddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Fâ'ik fi usûli'd-dîn*, thk. Wilferd Madelung - Martin J McDermott (Tahran: Müesses-e-i Pejuheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan, 2007), 548-630.

34 Hulusi Arslan, *İslâm düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 58.

35 İbnü'l-Murtazâ, *Münye*, 199.

36 Babanzade Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Mehmet Şerafettin Yalçıkaya (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1972), 3/553; Eserin yazılmasını bizzat Şerîf el-Murtazâ'nın istediği ifade edilmektedir. Halil İbrahim Bulut, *Şiada Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 114.

37 Bu reddiyenin Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Uşulî'l-hamse'sinin imâmet bölümüne yazıldığı tahmin edilmektedir. Bkz: Delen vd., "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmâmet Bölümü", 115.

38 Ali b. Ubeydillâh b. Hasen el-Kummî er-Râzî Müntecebüddîn, *Fihristü esâmi 'ulemâ 'iş-Şi'a ve muşannifihim*, thk. Celâleddin Muhaddis Urmevî (Kum, 1366), 285.

rek Zeydî âlimler tarafından çeşitli eleştirilere konu edildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada daha farklı reddiyelerde bulunmakla birlikte maalesef günümüze ulaşmamışlardır.³⁹

Çalışmada temel kaynak yine tarafımızca neşri yapılan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin* "İmâmet" bölümüdür.⁴⁰ Diğer metinde Basrî'nin imâmet düşüncesi genel olarak ele alınmış daha ziyade tahkik ilmi bakımından eserin özellikleri, yani eserin adı ve müellife nispeti, nüshanın genel durumu ve tenkitli metin neşrinde izlenen yöntem gibi meselelere yer verilmiştir. Bu çalışmada ise Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin imâmet görüşleri merkeze alınarak son dönem Mu'tezilesinin imâmet düşüncesi hakkındaki kanaatlerinin incelenmesi konu edilmektedir. Özellikle Ebü'l-Hüseyin el-Basrî öncülüğünde başlayan Behşemiyeye-Hüseyniyye farklılaşmasının imâmet meselelerinde de devam edip etmediğinin izleri sürülecektir. Bu noktada Ebü'l-Hüseyin el-Basrî öncesi Mu'tezile'de imâmet düşüncesi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.⁴¹ Çalışmanın temel hareket noktası da daha önce yapılan araştırmaların bıraktığı yerden meseleyi ele alarak Mu'tezile içerisinde imâmet meselesinde bir sürekliliğin mi yoksa kelim yönteminde olduğu gibi bir ayrışmanın mı olduğu incelenecektir.

1. İmâmetin Tanımı

"Kendisine uyulan, yol, kumandan, halife, delil" gibi anlamlara gelen imâmet, "Müslümanların yönetimini üstlenmek" olarak tarif edilmektedir.⁴² Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların işlerini idare etmek için kullanılan makam veya mevkie, *imâmet* veya hut *hilâfet* adı verilmiştir. Mezheplere göre farklılık arz etse de⁴³ kelim ve fıkıh âlimleri devlet işleri ile ilgili meseleleri "İmâmet" başlığı altında incelerken, râşit halifelerden Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan dönemi de hilâfet olarak değerlendirmişlerdir. İmam, halife ve sultan kavramları eş anlamlı olarak kullanılmakla beraber hilâfet, yönetimin en üst rütbesi olarak kullanılırken, imâmet kimin bu mevkie geçeceği, bunun meşruiyet zemini gibi konularla ilgili olarak ele alınmıştır.⁴⁴

39 Bk. Muhammed b. Ahmed b. Velid Kureşî, *el-Cevâbü'n-nâtıku's-şâdiğ bi-halli şübehi Kitâbi'l-Fâ'ik fîmâ hâlefe fîhi İbnü'l-Melâhîmi mezâhibe'z-Zeydiyye fi'l-imâme*, thk. Faysal Bedir Avn (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2010).

40 Delen vd., "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmâmet Bölümü".

41 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî öncesi Mu'tezile imâmet düşüncesinin ele alındığı önemli araştırmalar için bk. W. Montgomery Watt, "The Political Attitudes of the Mu'tazilah", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2 (1963), 38-57; Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017); Osman Aydın, "Mu'tezile'nin İmâmet Nazariyesi: Teori ve Pratik", *Dini Araştırmalar* III/7 (2000), 17-52; Osman Aydın, "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdî Abdulcebbar'ın İmâmet Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 113-146; Ay, *Mu'tezile ve siyaset*; Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet*.

42 Mustafa Öz ve Avni İlhan, "İmâmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 22/201.

43 İmâmetin kelim ilminde tartışılan anlamının ilk olarak Şiiler tarafından ortaya atıldığı belirtilmektedir. Yani imâmetin kavramsal olarak yerleşmesini ilk sağlayan Şiiler olmuştur. Onlara göre imâmetin nübüvvet ilişkisi ön plana çıkarılmakta ve tanımda buna uygun olarak yapılmaktadır. Bkz. Hasan Onat, "Şii İmâmet Nazariyesi (Kuleynî, Kummî ve Tüsi'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 89.

44 Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet*, 27.

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî imâmeti “ümmetin herhangi bir şahsının din ve dünya işlerindeki genel riyaseti” şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁵ Basrî gibi farklı tanımlar yapanlar da bulunmaktadır. Gerek Eş'arilik gerek Ehl-i Sünnet içerisinde farklı açılardan tanımlar yapılmıştır. Mu'tezile içerisinde de imâmet meselesini tanımlayarak konuya giriş yapan ilk kişinin,⁴⁶ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Daha sonraki süreçte Mu'tezilî âlimler tarafından bu tanım devam ettirilmiştir.⁴⁸

Basrî'nin yapmış olduğu tanımda göze iki unsur çarpmaktadır: Din ve dünya işleri. Din ile dinî işlerin tertibi, dinî vecibelerin değerinin korunması gibi unsurlar söz konusu olurken; dünya işleri ile de toplumun idaresi, tanzimi kastedilmektedir.⁴⁹ Basrî tarafından zikredilen bu iki nokta aynı zamanda imâmet müessesinin temel gayesini de teşkil etmektedir. Din ve dünya işlerinin tanziminin ümmetin görevi değil, imamın görevi olduğu vurgulanmaktadır. Diğer taraftan tanımda geçen “şahıs” ifadesi de bunu teyit etmektedir. Ümmet şahıslardan oluşan topluluktur. İmâmetin şahısların değil, bir şahsın işi olduğunu vurgulamak amacıyla tanıma bu kayıt düşülmüştür. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, tanımda zikredilen “umum/genel” kaydının da kadî, emir gibi yöneticilerle karıştırılmamasını ifade etmek için kullandığını söylemektedir. Çünkü emir gibi yöneticiler de din ve dünya işlerini tanzim ile görevlidirler lakin imam gibi genel bir başkanlıkları söz konusu değildir. İmamın, kendisine tâbi olunan ve uyulan bir kişi olduğunu ifade etmek için imam/önder ifadesi kullanılmaktadır. Namazdaki imâmet de aslında bunun gibidir. Kendisine uyulan ve tâbi olunan kişiye imam denilmektedir.⁵⁰

2. İmamın Gerekliliği

İslâm toplumu içerisinde dinî ve dünyevî işlerin tanzimini sağlayacak bir yöneticinin gerekliği âlimler tarafından tartışılmış olup, gerekli ise bunun nedenlerine dair bazı açıklamalarda bulunulmuştur. Din ve dünya işlerinin sağlam temeller üzerinde devamlılığın

45 Delen vd., “Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmâmet Bölümü”, 136.

46 Mu'tezile içerisinde bu konular daha öncesinde tartışılmaktadır. Burada Basrî'yi farklılaştıran unsur meseleye tanımlayarak başlamasıdır. Bu Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'den önce tanımda zikredilen meselelerin ele alınmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Basrî'nin tanımda zikrettiği unsurlar kendisinden önce de tartışılmıştır. Sadece bu şekilde net bir tanımlama yapıp meseleyi tartışmak Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ile başlamıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî öncesi Mu'tezile içindeki imâmet tartışmaları için bk. Aydınli, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 43 vd.

47 İbnü'l-Melâhimî'nin imâmet anlayışı üzerine çalışma yapan Mikail Yaşar Mu'tezile içerisinde ilk imâmeti tanımlayanın İbnü'l-Melâhimî olduğunu ifade etmektedir. Lakin İbnü'l-Melâhimî'nin eserinde yapmış olduğu tanım Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin yapmış olduğu tanımdır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî Melâhimî'den önce imâmeti tanımlamaktadır. Eserin yeni tahkik edilmiş olması sebebiyle araştırmacının gözünden kaçmış olması muhtemeldir. Bk. Mikail Yaşar, *İbnü'l-Melâhimî el-Hârezmî'nin İmâmet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 27.

48 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 548; Zemhaşerî'den hareketle Minhâc'ı tercüme edenlerin belirttiği gibi Şii tandanslı bir tanım olduğu yönündeki iddialara ihtiyat kaydıyla yaklaşmak gerektiğini söylemek gerekmektedir. Ulvi Murat Kılavuz - İskender Sarıca, “Zemhaşerî ve el-Minhâc fi usûli'd-dîn”, *Mu'tezile Akâidi - Kitâbü'l-Minhâc fi usûli'd-dîn* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 21-22 Bkz: 58. Dipnot.

49 Kâdi Abdülcebbar'a göre imâmetin gerekli bir kurum oluşuna en önemli gerekçe dünyevî meselelerdir. Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedâni Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Süleyman Dünya ve Abdülhalim Mahmud (Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye, 1963), 20(I-II)/1: 17 vd., 77.

50 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 548.

sağlanması için imâmet Ebü'l-Hüseyn el-Basrî tarafından gerekli görülmektedir. Basrî, Haricilerin⁵¹ ve Ebû Bekir el-Esam'ın (ö. 201/816) bu konuda farklı düşündüğünü aktarmaktadır. Ebû Bekir el-Esam, toplumun yönetimi aralarında bölüşüp zulümden de emin oldukları müddetçe imâmetin gerekli olmadığını savunmaktadır.⁵² Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Esam tarafından ileri sürülen bu görüşün bireysel, yaygın olmayan bir görüş olduğunu ifade ederek imâmetin ümmet nazarında ittifakla gerekli olduğunu söylemektedir.⁵³

İmâmetin gerekliliği noktasında kayda değer bir görüş ayrılığı bulunmamakta olup, asıl fikir ayrılığı imâmetin gerekliliğinin aklî mi yoksa şer'î mi olduğu noktasındadır. İmâmiyye gibi bir gurup bunun aklen vâcip olduğunu savunurken; Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Zeydiyye bunun şer'an vâcip olduğunu iddia etmektedir.⁵⁴ Câhiz (ö. 255/869), Hayyât (ö. 255/869) ve Ebü'l-Kasım el-Kâ'bî'nin (ö. 319/913) de içinde bulunduğu diğer bir gurup ise hem aklen hem de şer'an vacip olduğunu dile getirmektedir.⁵⁵

Sem'i açıdan imâmetin vacip olduğunu ifade etmek için "Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının ellerini kesin"⁵⁶ ayeti delil olarak kullanılmaktadır. Ayette hırsızlık yapanların ellerinin kesilmesi emredilmektedir. Ümmetin bu noktada imamdan başka kimsenin el kesme cezasını uygulamayacağına dair icmâsının olduğunu aktaran Basrî, hadleri uygulamada imamın veya onun görevlendirdiği kişinin rolüne dikkat çekerek imâmetin gerekliliğini bu ayetle delillendirmeye çalışmaktadır. Ayetteki el kesme cezası aslında tüm insanlara yönelik bir emirdir. İnsanların hepsinin bu eylemi uygulamasının imkânsızlığı ortadadır. Bu sebeple insanların bu emri yerine getirmeleri için bu fiili yerine getirecek birini yetkilendirmeleri gerekmektedir ki, bu da imamdır.⁵⁷

Diğer taraftan sahabenin imam atamaktan hiçbir zaman vazgeçemedikleri tarihsel bir vaka olarak ortadadır. Savaşlar, iç karışıklıklar gibi zor zamanlarda dahi sahabeler bir imamın

51 Buradaki haricilerden kasıt Haricilerin Necâdât grubudur. Necâdat dışından imâmetin gerekliliği noktasında mezhepler arası bir konsensüs söz konusudur. Bk. Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet*, 39.

52 Başka kaynaklarda Hişâm el-Fuâtî'nin (ö.218/833?) de zikredilmektedir. Bkz: Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Süleyman Dünya ve Abdülhalim Mahmud (Kahire: ed-Darü'l-Misriyye, 1963), 20(I-II)/1: 48-49; Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî Tefâtâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/236-237.

53 Ebü'l-Hüseyn Basrî, "Faslun Münteza' min Kitâbi Şerhi'l-Usûl fi'l-imâme", *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmâmet Bölümü: Tahkik ve İnceleme*, thk. Halil İbrahim Delen vd. (Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, 2021), 4/1/137; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 548.

54 Kâdî Abdülcebbâr'a göre de imâmetin gerekliliğinin aklî bir dayanağı bulunmamaktadır. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Muğni*, 20(I-II)/1:17-31.

55 Kâdî Abdülcebbâr, *Muğni*, 20(I-II)/1: 41; Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 750; Basrî, "el-İmâme", 4/1/137; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 548-549; Zeydiyye mezhebinde de imâmetin gerekliliğini aklî ve naklî olarak temellendirme gayreti söz konusudur. Zeydiyye Mezhebinde imâmetin gerekliliği hususunda bk. Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 121-126, 154-157.

56 Mâide, 5/38.

57 Hadleri ikame edecek bir imamın bulunması gerekmektedir. Bu gerekliliğin kendisi ile tamamlandığı şey de vâcip olmalıdır. Bu sebeple imâmet de vâciptir. Basrî, "el-İmâme", 4/1/137-138.

olması gerektiğini savunmuş ve bunun terkine de izin vermemişlerdir. Bu onların bir yöneticinin seçilmesinin gerekliliğine inandıklarını ispat etmekte olup, tarihi bir vaka olarak da imâmetin gerekliliği üzerinde süregelen bir icmânın olduğunu göstermektedir.⁵⁸

İmâmet zararların defî, dünyevi faaliyetlerin aksaklığa uğramaması, adalet gibi iyiliklerin yayılarak, kaos ortamlarının bertaraf edilmesi gibi sebeplerden dolayı aklen vacip görülmektedir. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de imâmetin hem şer'î de hem de aklî açıdan gerekli olduğuna katılmaktadır. Şer'î açıdan ve aklî açıdan bunun nasıl delillendirildiğini göstermeye çalışan Basrî, aklî açıdan imâmetin gerekliliğini ifade ederken İmâmiyye'nin iddia ettiği⁵⁹ lütuf ve temkin düşüncesini kabul etmeyip, karşı çıkmaktadır.⁶⁰

İmâmetin temkin ve lütuf olduğunu ileri sürenlere karşı Basrî, bunun aklî açıdan bir delil olmadığını ifade etmektedir. “Gerekliliği şayet akılla bilinseydi gerekliliğini sağlayan vecih/yönünde bilinmesi gerekirdi” demektedir. Buradan hareketle de akılda vücûbiyet yönünü ifade eden durumun din ve dünya işleri sebebiyle olması gerektiğini savunmaktadır. Dine râcî olan kısım da, lütuf ve temkin olmaktadır. Temkin de ya kudretle ya aletle ya da delil ortaya koymakla gerçekleşmektedir ki, imâmet bu ihtimallerden hiçbirisiyle ilgili değildir. Temkin açısından imâmetin gerekliliğine delâlet eden iki noktanın olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi akliyyat, ikincisi ise sem'iyâtıdır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî akliyata taalluk eden konuların bilinmesi bakımından imâmetin temkin açısından vücûbiyet ifade etmesinin geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu noktada akıl ve ulemanın görüşü yeterlidir. Bu sebeple tevhit ve nübüvvet gibi konuları, imâmete dair bir fikrimiz olmadan önce bilmekteyiz. Sem'iyâta delâlet ettiğini varsaydığımızda da imâmetin aklî açıdan değil, sadece sem'î açıdan bilinmesi söz konusu olmaktadır. Diğer bir nokta ise sem'iyâta dair meselelerin bilinmesinde kitap, sünnet, icmâ, içtihatın yeterli olmasıdır. Bu sebeple imâmetin sem'iyâta taalluk eden meselelerde de temkin olması mümkün değildir. Dünyaya râcî olan kısım ise dünyadaki zararın izale edilmesidir. İmâmetin gereklilik yönünün zikredildiği bu durumlar dışında bir şey olmayacağını ifade eden Basrî, imâmetin lütuf ve temkin sebebiyle vacip olduğuna karşı çıkmaktadır. Kaldı ki, lütuf sebebiyle olması halinde imâmetin lütuf sebebiyle gerekli olduğuna dair aklî açıdan bir delil olması gerekmektedir.⁶¹

Lütuf olması açısından az önce de belirtildiği üzere lütuf ifade eden yönün bilinmesi gerekmektedir. İmâmetin lütuf olduğunu kabul edenler, bu yönle/vecihle olarak imâmın varlığında insanların iyiliğe yönelip kötülükten kaçındıkları, zulme engel olup, iyiliği

58 Basrî, “el-İmâme”, 4/1/138; Ayr. bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Muğni*, 20(I-II)/1: 46-48.

59 İmâmiyyenin bu noktadaki düşünceleri için bkz: Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatîb (Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tiba'î ve'n-Neşri, 2006), 1/41-42, 47-49; Metin Bozan, “Şii Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmamet (Teori-Pratik)”, *Turkish Journal of Shiite Studies/Şiilik Araştırmaları* 1/1 (2019), 1-24.

60 Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin hocası Kâdî Abdülcebbâr, imâmetin aklen gerekliliği noktasına katılmamaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, *Muğni*, 20(I-II)/1: 29; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 548.

61 Basrî, “el-İmâme”, 4/1/138-139; Hasan Ansari, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin lütuf eleştirilerinden hareketle Şeyh Müfid ve Şerif Murtazâ'yı eleştirdiğini söylemektedir. Bkz: Ansari, *Nüşâ-yı hattî-yi fasl-i imâmet*.

desteklediklerini ifade etmektedir. Bu durum, tıpkı cezalandırarak veya ödüllendirecek olanın bilinmesinin iyiliğe sevk edip kötülüklerden sakınmaya sebebiyet vermesine benzetilmektedir. Bu sebeple imâmetin lütuf olarak değerlendirildiğini ifade etmektedirler. Çeşitli şekillerde bunun çürütüldüğünü ifade eden Basrî, şayet böyle bir durum söz konusu olsaydı her bölgede hatta köyde bir imamın olması gerektiğini söylemektedir. Bu ise gereksiz bir durumdur. Bu durum teklif açısından da geçersiz kabul edilmektedir. Çünkü bu durumda teklife muhatap olanların kötülüklerden sakınıp, iyiliklere sarılması imamın korkusu sebebiyle olmaktadır. Bu durumda da ortada zoraki bir fiiliyet zinciri söz konusu olmaktadır. İmâmetin bu cihetten lütuf olarak değerlendirilmesi söz konusu değildir.⁶²

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, nihâî olarak Câhiz'in⁶³ bu noktada doğru söylediğini ifade ederek imâmetin aklen ve naklen gerekli olduğunu ikrar etmektedir.⁶⁴ Yaşadığı dönemi de göz önüne alan Basrî, insanların istek ve arzularının farklı farklı olduğunu, birbirlerine düşmanlık güttüklerini ifade etmektedir. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi düşmanlığın bertaraf edilerek huzurun sağlanması, dünya işlerinin yoluna koyulması, toprak bütünlüğünün sağlanması gibi hususlar ancak bir liderin/imamın varlığı ile mümkün olmuştur. Bu sebeple Ebü'l-Hüseyin el-Basrî imam atamadaki amacı, din ve dünya işlerinin yönetimi olarak ifade etmektedir. Bu temel amacın altında da yanlış yolda olanın irşat edilmesi, fetva verme, haksımların arasında hüküm verme, nesli koruma, zalim ve zulümle mücadele etme, düşmanla savaşıma, hadlerin uygulanması ve vergilerin toplanıp paylaşılması gibi amaç ve görevlerinin olduğu zikredilmektedir.⁶⁵

3. İmâmetin Şartları

Yönetim görevini üstlenecek olan imamın hangi vasıfları haiz olması gerektiğine dair tartışmalar önemli bir yekûn tutmaktadır. Özellikle bunların içerisinde imamların Kureyş'ten olması gerektiği tartışması her dönem güncelliğini korumaktadır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, imâmetin şartlarında temelde ikili bir tasnif yapmaktadır: Birincisi ancak şer'î açıdan bilinen şartlardır. İmamların Kureyş'ten olması bu şekilde bir şarttır. Ona göre eğer Kureyş'ten birisi varsa öncelik onun hakkıdır. Olmadığı takdirde Kureyş dışından biri imam olarak atanmaktadır. İkinci grup şartlar ise *itibarî şer'î açıdan bilinen şartlar, imâmetin amacının gerçekleşmesi açısından şartlar ve kendisinde var olduğunda güvenin oluştuğunun bilinmesini sağlayan şartlar*dır. Basrî, bu şartlar içinde de ilim, siyasi tecrübe, adalet, cesaret, yetkinlik gibi şartları saymaktadır.⁶⁶

62 Basrî, "el-İmâme", 4/1/139; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 550-551; Krş: Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 19-23.

63 Câhiz'in görüşünün delillendirmesi için bk. Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, "el-Cevâbât ve İstihkâki'l-İmâme", *Resâ'ilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979), 283-307; Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, *Kitâbü'l-'Osmâniyye*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Beyrut: Dârü'l-Cilî, 1991), 265.

64 Câhiz'in imâmet anlayışı ile ilgili olarak bk. Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 127 vd; Sabri Hizmetli, "Kitâbu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhiz'in İmâmet Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI (1983), 681-716.

65 Basrî, "el-İmâme", 4/1/140.

66 Basrî, 141-142.

Basrî ilim şartı ile usûliddîni ve furû' fikhî bilmesini ve içtihadı ehil olmasını kastetmektedir. Şüphelerin ortadan kalkması ve yanlış yolda olanların irşadı, fetva sorana fetva verilebilmesi, hasımlar arasında hükmedebilmesi için bunlar gerekli görülmektedir. Tecrübe ve siyasi yetkinlik, savaş durumlarında önem arz ettiği gibi normal zamanlarda da işlerin yerli yerince halledilebilmesi için büyük önem arz etmektedir. Cesaret ise imamın savaşta sabrederek savaşa vâkıf olması ve hadleri uygulamaktan çekinmemesi için ileri sürülmektedir.

İmam için ileri sürülen şartlardan bir tanesi de adalettir. İmamın görünür olan işlerinde âdil olması gerekmektedir. Hadlerin uygulanması, vergilerin toplanması ve dağıtımında haksızlık yapılmaması, malların hak ettikleri yerlere ulaştırılması için adaletin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Bir imamın âdil olmasının anlaşılması için de fısktan sakınması gerekmektedir. Aleni bir şekilde fısktan, yani günahtan sakınmayan bir imamın âdil olduğu bilinemez.⁶⁷

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ileri sürülen bu şartların geçerli olabilmesi için dört temel şart zikretmektedir. *Akıllı olmak, Müslüman olmak, hür olmak ve erkek olmak* şeklinde sıraladığı bu şartları imâmetin temel şartları olarak ileri sürmektedir. Akli kemâle sahip olmak ve Müslüman olmanın zaten apaçık bir şekilde ortada olması sebebiyle izahına gerek duymayan Basrî, neden özgür olması ve erkek olması gerektiğini açıklamaktadır. Özgürlük durumunu kölelik üzerinden örneklendiren Basrî, özgürlüğün olmadığı durumlarda insanların baskı altında olduğunu ve aynı zamanda özgürlüğünü elinde bulunduran kişilere karşı sorumlulukları olduğundan, insanların işlerine harcayacak bir vaktinin olmaması sebebiyle imamın mutlak anlamda hür olması gerektiğini ifade etmektedir. Yönetim işlerinin kadınların tabiatına uygun olmadığını ifade eden Basrî, imâmet için zikredilen şartların kadınların tabiatına uygun olmadığını ifade etmektedir. Diğer taraftan kadınların kadı olmamasından hareketle imam olmamaları gerektiğini örneklendirmeye çalışmaktadır.⁶⁸

3.1. İmamın Kureyş'ten Olması

İmamların Kureyş'ten olmasına dair şart, aslında imâmetin temel şartlarından ziyade tali/ikincil şartları arasında zikredilmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî imamların Kureyş'ten olması gerektiğini temelde kabul ederken bazı gruplar tarafından ileri sürülen Kureyş'in belirli bir kolundan olması gerektiği ve aynı zamanda masum olması gerektiği gibi görüşlerin bir değeri olmadığını söylemektedir.⁶⁹

İmamın Kureyş'ten olmasına gelince, Basrî, Câhiz'den imâmette Kureyşilik şartını Mu'tezile'nin çoğunun kabul etmediğine dair aktarımda bulunmaktadır.⁷⁰ Lakin, Ebü Hâ-

67 Basrî, 141; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 552.

68 Basrî, 142; İbnü'l-Melâhimî, 552; Ayr. bk. Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*, 753.

69 Basrî, 142.

70 Krş. Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, "Maḳâlâtü'z-Zeydiyye ve'r-Râfıza", *Resâ'ilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979), 4/322-323; Câhiz, *Osmâniyye*, 204 vd.

şim el-Cübbâi ile Ebû Ali el-Cübbâi ve Kâdî Abdülcebbar'ın bu şarta itibar ettiği, yani imam olacak kişinin Kureyş'ten olması gerektiğini savunduklarını söyleyen Ebü'l-Hüseyin el-Basrî bunu şart koşanların temel dayanağının "İmamlar Kureyş'tendir"⁷¹ hadisi olduğunu ifade etmektedir. Ensar'ın huzurunda Hz. Ebû Bekir tarafından nakledilen bu hadis Ensar tarafından da onaylanmıştır. Buradaki imâmet bir türü ifade etmesi sebebiyle de tüm imamların Kureyş'ten olması gerektiği ileri sürülmektedir.⁷²

İmâmiyye, imamların Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyundan olması gerektiğini savunurken; Zeydiyye Hz. Fatma'nın soyundan olması gerektiğini iddia etmektedir. Ayrıca Ravendiyye'de imamların Hz. Abbas'ın soyundan olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu görüşlerin hiçbirisine katılmayan Basrî, buna dair herhangi bir delil olmadığını söyleyerek bu görüşlerin mesnetsiz görüşler olduğunu vurgulamaktadır. Hakkında delil olmayan, birbiriyle çelişen meselelerin şart olarak ileri sürülmesi doğru değildir. Ona göre evlâ olan, Hz. Peygamber'den sonra ona en yakın olanın imâmete layık olmasıdır ve tüm özellikleri eşit olduğu takdirde farklı ikincil özelliklere bakılması gerekmektedir.⁷³

3.2. Fazilet ve Mefdûlün İmâmeti

En faziletli olan varken ondan daha az faziletli olanın imâmetinin durumu ilk dönemlerden itibaren imâmetle ilgili tartışılan konulardandır. Aslında imamın zamanın en faziletlisi olmasının gerekli olup olmadığıyla yakından alakalıdır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Mu'tezile içinde faziletin imâmette muteber bir şart olduğunu ve bu noktada bir görüş ayrılığının bulunmadığını ifade etmektedir. Lakin kendisi mefdûl olanın da imâmete gelebileceğini söylemektedir.

Abbad b. Süleyman'ın (ö. 250/864) imâmette efdaliyet şartını gerekli gördüğünü, Bağdatlıların efdaliyet şartını gerekli görmeyerek mefdûlün imâmetini kabul ettiğini aktaran Basrî, Cübbâiler'in de mefdûlün imâmetini kabul etmediklerini ve fazilet bakımından eşitlik olduğu zaman aktin yapılabileceği noktasında cevaz verdiklerini aktarmaktadır. Bu noktada konuyu biraz daha açan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, buradaki fazilet ile dinî yaşantı, ilim ve siyasi açıdan yetkinliği kastetmektedir. Bu sebeple imamın sadece dindar olması onun için yeterli değildir. Eğer bir kişi dindar iken siyasi yetkinlik açısından zayıf ise, imâmete ehil olarak değerlendirilmemektedir. Ona göre insanların siyasi yetkinliğe sahip olan birine ihtiyacı,

71 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî bu hadisin farklı bir versiyonunu aktarmaktadır. "Allah'a itaat ettikleri ve O'nun emri istikametinde buldukları müddetçe yöneticiler Kureyş'tendir" Bk. Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 8/246/16537; Ali el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekri Hayyani ve Saffet Sakka (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/596-597/14059; İlgili rivayet hem hadis ilmi açısından hem de kelimelerine hassaten imâmet bahislerine nasıl yansıdığı Mehmed Said Hatipoğlu tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. bk. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Otto, 2016).

72 Basrî, "el-İmâme", 4/1/142; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 552; Ayr. Bkz: Kâdî Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 235-239; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 753.

73 Basrî, 142.

ibadet eden kişi olan ihtiyacından daha fazladır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ilim, dindarlık ve siyasi açıdan birbirine denk iki kişi arasından birine yapılan akidin diğerine yapılmış gibi olduğunu kabul etmektedir. Lakin tüm özellikleri birbirine eşit olup biri dinî yaşantı bakımından diğerine üstün iken diğeri siyasi meziyet açısından üstün olduğunda, Basrî'ye göre siyasi meziyeti baskın olan tercih edilir. Yani takva bakımından daha faziletli olana siyasi meziyet açısından faziletli olanın tercih edilmesi daha evlâ bir durumdur.⁷⁴

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin ifadelerinden anlaşılın, ona göre mefdûlün imâmeti câizdir. Ona göre bu fazileti belirleyen unsurlar da baskın karakter siyasi yetkinliği haiz olmasıdır. Yani bir kimse takva bakımından diğerine nazaran daha baskın olmasına rağmen yönetim kabiliyetindeki eksiklik sebebiyle imam atanmaması daha önceliklidir.

Kaldı ki imâmette fazileti ölçebilecek bir ölçek söz konusu değildir. Yani kimin ibadet bakımından daha faziletli olduğunu anlayabilmek ve net bir şekilde tespit etmek söz konusu değildir. Bu sebeple burada Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin ifadesi ile "ihtiyar," yani imâmet akdini gerçekleştirenlerin imâmete gelen kişi hakkındaki zann-ı galipleri devreye girmektedir. Yani fazilet bakımından diğerine nazaran üstün olduğu temenni edilen kimseye akit gerçekleştirilmektedir. Bu durumda da ibadetin, dindarlığın veya takvanın belirleyici bir unsur olması zordur. Çünkü dıştan bakarak bunun ölçülmesi söz konusu değildir. Bu sebeple Ebü'l-Hüseyin el-Basrî bu durumlarda siyasi yetkinliğin daha belirleyici olduğuna inanmaktadır.⁷⁵

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, mefdûlün imâmetini kabul etmekle birlikte Hz. Ebû Bekir'in halife olarak seçildikten sonra hutbede "Sizin en hayırlınız olmadığım halde beni seçtiniz" ifadesinin Bağdatlılar⁷⁶ gibi yorumlanmasını da doğru bulmamaktadır. Çünkü Bağdatlılar efdaliyet düşüncesini eleştirmek için bu sözü nakletmekte olup, Hz. Ebû Bekir'in efdal olmadığı halde halife seçildiğini savunmaktadırlar. Bu düşünceye katılmayan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Hasan-ı Basrî'den yaptığı nakille Hz. Ebû Bekir'in bu sözünü Müslüman vakarına yakışır, tevazu ifadesi olarak değerlendirmektedir. Onun, kendi nefsinin dizginlemek için bu ifadeyi kullandığı, aslında Hz. Ebû Bekir'in sahabenin en hayırlısı olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷ Diğer taraftan Basrî, imamın azledilmesi gerektiği durumlar arasında fazilet durumunu zikretmemektedir. Ona göre toplumda imamdan daha faziletli biri olsa bile kargaşaya yol açmaması için mevcut imamın azledilmemesi gerekmektedir, yani mefdûlün imâmeti ona göre câizdir.⁷⁸

74 Basrî, 142-143; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 553.

75 Basrî, 143.

76 Bağdatlılar Hz. Ebu Bekir'in bu ifadeleri üzerine ashap arasından herhangi bir itirazın olmadığını ileri sürerek bu noktada icma meydana geldiğini söylemektedirler. Bkz: Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 4/66; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İbn Kesir - Ali Şîrî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1408), 5/269.

77 Basrî, "el-İmâme", 4/1/143; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 553-554.

78 Basrî, 150.

3.3. İsmet

İmâmiyye'ye göre imamlar masum kabul edilmektedirler. Hatta bazı gruplar daha da ileriye giderek imamların *zelle* denilen hatalardan, gafletten bile korunduğunu ifade etmişlerdir. İmâmiyye bu düşüncesini dinin korunması ve uygulamada bir yanlışlığa sebebiyet vermemekle temellendirmektedir.⁷⁹ Diğer taraftan imamların, peygamberlerin varisleri olarak kabul edilmesi, peygamberlerin haiz olduğu özellikleri de tevarüs edecekleri anlamına gelmektedir. Çünkü onlara göre nübüvvet bir lütuftur. İmâmeti de lütuftan olarak telakki ettikleri için ismet sıfatında aynı derecede olduklarını kabul etmektedirler. Bu açıdan peygamberler için ispat ettikleri ismet sıfatını imamlara da nispet etmektedirler. Aslında bakıldığında imamın masumiyeti düşüncesi imamların nasla tayin edildiği düşüncesinin doğal bir sonucudur.⁸⁰

Basrî, İmâmiyye tarafından ileri sürülen bu görüşleri kritik ederek tek tek çürütmektedir. Mu'tezile, Zeydiyye, Ashabu'l-Hadis ve Haricilerin imâmette ismet şartını kabul etmedikleri bilinmektedir. Bu şartı tek dile getiren İmâmiyye'dir. Basrî, imamların masum olduğu veya olması gerektiği görüşüne katılmamaktadır. Ona göre imamlar, yaptığı iş bakımından emir ve hâkim ile aynıdır. Yani imamın yaptığı işi emir ve hâkim de yapmaktadır. Eğer imamın masum olduğunu iddia edersek emirlerin ve hakimlerin de masum olduklarını söylememiz gerekmektedir. Aynı şekilde zararların defî için imama ihtiyacın olması sebebiyle imamların masum olması gerektiği düşüncesi akla gelebilir. Lakin aynı görevi doktorlar da ifa etmektedirler. Yani belirli zararlardan ve hastalıklardan korunmak için doktorlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumda nasıl ki doktorların masum olması söz konusu değilse, imamların da masum olması mümkün değildir. Çünkü yönetim şekli veya yönetime seçilme şekli ile ismet arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır.

Diğer taraftan bu noktada sahabe arasında icmâ olduğunu ifade eden Basrî, delil olarak Hz. Ebû Bekir'in "Hz. Peygamber vahiyle korunmaktaydı. Beni sürekli yanlış yola çağırın bir şeytanım var. Doğru yolda olursam bana yardım edin eğer yanlış yola saparsam da beni düzeltin" sözünü zikretmektedir. Hz. Ebû Bekir'in hutbedeki bu sözlerine şahit olan sahabe arasından kimsenin itiraz etmediğini ifade eden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, imamların masum olmadığına dair icmâyı teyit etmektedir.⁸¹

İmâmiyye, imamların masum olduğunu farklı açılardan delillendirmeye çalışmaktadır. Eğer imamlar ismet sıfatını haiz değilseler günah ve hatalardan da beri değillerdir. Bu, imamları da günahattan alıkoyacak başka bir masum imam arayışına sevk edecektir. Bu da masum bir imam bulma noktasında teselsüle yol açacaktır. Teselsül de geçersiz olduğuna

79 Bk. Metin Bozan, "İmâmiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmâmet Anlayışlarının Mukayesesi", *Dini Araştırmalar* IX/26 (2006), 109-111; Habib Kartaloğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmâmet Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/31 (2015), 49-50.

80 Bozan, "Şii Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmâmet (Teori-Pratik)", 4-5.

81 Basrî, "el-İmâme", 4/1/144; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 554.

göre imamın masum olması gerekmektedir. İmâmiyye bu sonuca insanların hata işleme potansiyeli ve imâmeti lütuf olarak değerlendirmesi neticesinde ulaşmaktadır.⁸² Ebû'l-Hüseyin el-Basrî imamın insanlar için bir lütuf olması söz konusu olduğu gibi ümmetin de imam için bir ikram olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca imamların hatadan beri olmaları söz konusu değildir. Çünkü insanların ferdi olarak hataya düşmeleri mümkündür. İmam da bu insanlar içerisinde bir ferttir. Bu sebeple o da hataya duçar olabilir. Bu açıdan tüm insanların ihtiyaç duyduğu şeye o da muhtaçtır. Bu da ümmettir. Ümmet imamlar günahkâr olup adaletten saptığında onları azledebileceği gibi hadleri doğru bir şekilde yerine getirip görevini düzgün yaptığında da ona tâbi olmakta, imam olarak atamaktadır.⁸³

Diğer bir nokta, imamın lütuf olarak görülmesinin aslında onun güçlü ve kudretli olduğu dönemler için söz konusu olmasıdır. Yani insanların güçlü ve kudretli bir imama ihtiyacının temel nedeni böyle durumlarda terör ve kaos ortamlarını bertaraf etme beklentisi ve toplumların huzur ortamına daha yakın olmasıdır. Lakin vakıa durumun böyle olmadığı zamanlar da olmuştur. Bu sebeple toplumdaki bozulmaların temel düzelme noktası güçlü bir imam değil, kötülüklerden sakındırması yani toplumun birbirini irşat faaliyetidir ki burada imama bir ihtiyaç söz konusu değildir. Basrî, teselsül örneğini burada da zikretmektedir. Güçlü bir imam için iki ihtimalden bahsetmektedir. Birinci ihtimalde, imamın bu otoritesi kendisinden menkuldür ki bu asrının önderi olmasını, sağlam bir yapıya sahip olmasını ve en önemlisi de ortada, yani gaybet halinde olmamasını gerektirmektedir. Bu durum da İmâmiyyenin kendi gaybet düşüncesi ile çalışmaktadır. Diğer bir seçenek ise, imamların bu otoriteyi orduları ve yardımcılarıyla temin etmesidir. İmamların elde etmiş olduğu bu gücü sağlayan ordunun ve yardımcılarının, hatadan korunmuş olup olmadıkları sorusu akıllara gelmektedir. Bu durumda da iki ihtimal söz konusudur. Ya imam gibi hatadan korunmuş olup masum olacaklardır, bu durumda da imama ihtiyaç kalmayacaktır. Bu sebeple mümkün değildir. Hatadan korunmadıklarına göre bunları hatadan ve günahattan uzak tutacak başka bir imama ihtiyaç söz konusu olacaktır. Bu da teselsülen sonsuza kadar gideceği için mümkün değildir. Nihâî olarak Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, imamı masum kabul edersek bu durumun imamın görevini ifa etmesine yardımcı olan ordu ve yardımcı unsurların da masum olmasını gerektireceğini ifade ederek bu görüşün geçersiz bir görüş olduğunu ispat etmektedir.⁸⁴

İmâmiyye'nin, imamların masum olması gerektiğiyle ilgili ileri sürdüğü delillendirme had cezalarının ve ahkâmın uygulanması ile ilgilidir. Eğer imamın hata yapması imkân dahilinde kabul edilirse öncelikli olarak ahkâmın tatbiki noktasında kendisine güven oluşmayabilir. Diğer taraftan yanlış fetva vererek kendisine tâbi olanları yanlış yola sevk etmesi de

82 Şerif el-Murtazâ, *Resâ'ilü's-Şerif el-Murtazâ*, thk. Mehdi er-Recâi (Kum: Müessesetü's-Sâdik li't-Tiba'ti ve'n-Neşri, 1405), 2: 294; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid - Mehdi Muhakkik, *Evâ'ilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât* (Tahran: el-Mu'temürü'l-Âlemiyyi li elfiyyeti's-Şeyh Müfid, 1372), 4; Ayr. bk. Kartaloğlu, "Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", 49-50.

83 Basrî, "el-İmâme", 4/1/144; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 554.

84 Basrî, 144-145; Sedidüddin Maḥmûd b. 'Alî b. el-Ḥasan el-Ḥimmaşî er-Râzi Ḥimmaşî, *el-Münkiz mine't-taklid ve'l-Mürşid ile't-Tevhîd* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmiyye, 1414), 2/282.

mümkün olur. Başka bir açıdan bakıldığında da imamların masum olmadığı kabul edilmediği takdirde hadleri yanlış uygulaması söz konusu olabilir. Yani hak etmediği, suçu olmadığı halde, insanları cezalandırması söz konusu olabilir. İmâmiyye'ye göre bu durumda imamın ya masum olması gerekir ya da hataya düşmemesi için imamı ve riayetindeki ordu ve yöneticileri ikaz edecek doğru yola davet edecek bir başka imamın varlığı gerekmektedir. Bu da sonsuza kadar gidemeyeceği için imamların masum olması gerekmektedir.⁸⁵

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî bu noktada daha önce söylediği üzere atanma şeklinin masumiyeti gerektirmediği üzerinden cevap verilebileceğini ifade etmektedir. Çünkü hadlerin uygulanmasında oluşabilecek hatalardan endişe sebebiyle gerçekleştirilen masumiyet ispatı, benzer görevleri yapan emirlerin, hâkimlerin, imamın yardımcılarının, ordunun da masum olmasını gerektirmektedir. Basrî, hâkimlerin ve emirlerin hata yaptıkları ve aşırıya kaçtıkları zaman imamlar tarafından uyarılabileceklerini hatırlatarak masum olmamaları gerektiği şeklinde itirazı da kabul etmemektedir. Çünkü ona göre imamın her şeyi bilmesi söz konusu değildir. İmam, yönetimi altındaki idarecilerin yaptıklarından haberdar olmayabilir. Bu yöneticiler, imamdan, kendi yaptıkları ve telafisi olmayan hataları gizleyebilirler. Bu sebeple bu mümkün değildir. Bunun üzerine ismet iddiasında olanlar imamın masum olması lazım ki bu tarz emirlere kısas uygulayabilsin itirazında bulunmaktadırlar. Basrî burada bu durumun yanlış düzeltmeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü imam ona kısas uygulasa da bu durum mesela insan katletmeyi zulüm olmaktan çıkarmaz. Basrî bunun mümkün olmasının, bu görüşü iddia edenlerin kendi görüşleriyle çeliştiğini ifade etmektedir. Bu şekilde bir kabul olduğu takdirde hak etmediği bir şekilde öldürülen bir imamın yerine ümmetin bunun intikamını alması için bir imam atadığındaki/seçtiğindeki durumu örnek vermektedir ki, bu da İmâmiyye'nin kabul edeceği bir husus değildir. Diğer taraftan teklif açısından da itiraz edilmektedir. Hadlerin ihlali, maslahatın ihlalidir. Başkasına ait bir maslahatın ihlal edilmesi teklif açısından câiz olmadığı gibi, onlara bu durumun tesisi de ancak ismet ile sağlanabilmektedir. Basrî yukarıda da geçtiği üzere aynı durumun tüm yönetim kademeleri için geçerli olduğunu ifade ederek cevap vermektedir. Kısacası Basrî, imamın ismet sıfatını haiz olmasının ortada olan hataları bertaraf etmeyeceğini, bu sebeple de masumiyet iddiasının doğru olmadığını ispat etmeye çalışmaktadır.⁸⁶

İmamların masum olması noktasında ileri sürülen bir diğer husus da Kur'an'da, mütevâtir haberlerde, icmâda yeri olmayan, hakkında içtihat ve kıyas yapılabilecek bir delil olmayan şer'î konulardaki ihtilafın nasıl giderileceği ile ilgilidir. Bu noktada İmâmiyye ihtilafının ancak masum bir imamlarla giderilebileceğini savunmaktadır. İmam olmadığı takdirde meseleler çözüm bulamayacak, insanlar da çözümsüz bir meselenin halli ile mükellef olacaklardır. Onlara göre şer'î ahkamı tesis edecek yegâne merci imamdır. Çünkü toplumun hataya

85 Basrî, 144; İbnü'l-Melâhimî, 554-555.

86 Basrî, 145-147; İbnü'l-Melâhimî, 555; Krş. Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, 2006, 1/128, 179-181; Bozan, "Şii Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmâmet (Teori-Pratik)", 4-5; Bozan, "İmamiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmâmet Anlayışlarının Mukayesesi", 109-111.

düşmesi söz konusudur. Hatta tamamı da hata işleyebilir. Bu sebeple icmâyı direkt olarak delil kabul etmemekte olup, ancak içlerinde masum biri varsa bunun hüccet olacağını savunmaktadırlar. Aynı şekilde mütevâtir haberi de her yönüyle güvenilir görmemeleri sebebiyle kabul etmemektedirler. Rivayetin naklinde eksiltme ve eklemelerin olabileceğini, bu ihtimallerden müstağni kalamaması sebebiyle de delil olamayacağını savunmaktadırlar.⁸⁷

Basrî bu şüphelerini haber-i vâhid, kıyas ve icmânın delil olmadığı üzerine inşa ettiklerini lakin ayakları yere basan bir görüş olmadığını söylemektedir. Çünkü bu görüşü müsellem görüş kabul ettiğimiz takdirde onların dile getirdikleri görüşlerin de bir delil değeri yoktur. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ahkama taalluk eden meselelerde ittifak ettiğimiz ve ihtilaf ettiğimiz konularda akıllarımız mucibince amel ettiğimizi ifade etmektedir. Aklî delil bir hüccettir. Ona göre bu konu aynı şekilde taharete niyetin farz olup olmadığı noktasındaki ihtilaf gibidir. Yani aslına bakılırsa fikhî bir konudur. Eğer bu -iddia edildiği gibi- zorunlu bir husus olsa, Allah Teâlâ buna sem'î açıdan işaret ederdi. Bu şekilde zorunluluğa dair bir delil olmadığına göre, bir vücûbiyyetten söz etmek doğru değildir. Yani kısacası şer'î bir konu olması sebebiyle iki şekilde ispat mümkündür: Ya nasla ispat edilecektir ki, ortada böyle bir nas bulunmamaktadır. Ya da akli açıdan ispat edilebilir lakin, İmâmiyye burada imam dışında herkesi bir töhmet altına alarak aslında kendilerini de nakzetmiş olmaktadır. Basrî'nin burada söylemiş olduğu mesele aslında bir usûl konusudur.

Basrî icmâda ismeti sabit birinin olması gerektiğine dair görüşleri de kabul etmemektedir. İmamın ismeti kabul edildiği takdirde, icmâ ile nasıl delil getirilecektir? Bu durum kendi içerisinde çelişki ifade etmektedir. Masumiyet için geçerli icmânın sahih olması için tekrar masumiyete ihtiyaç bulunmaktadır. Bu da kendi içinde kısır döngüyü ifade etmektedir. İmamın ismeti için delil var deyip, bu delil için de ismet olması gerektiğini ifade etmektedirler. Basrî mütevâtir haber anlayışlarını da eleştirmektedir. İfade edildiği gibi mütevâtir haberin aktarımında çıkarma ve ekleme mümkünse, imamdan işittikleri ve aktardıkları hükümlerin sıhhatinin nasıl bilinebileceğini sormaktadır. Çünkü imam gaybet dönemindedir ve imamdan hükümler getirdiğini iddia edenler, bunların sıhhatini nasıl ispat edeceklerdir? Aynı şekilde, kendilerinin iddia ettiği gibi mütevâtir haberin muhtemel illetlerinden kendilerini nasıl kurtaracaklardır? Ebü'l-Hüseyn el-Basrî bu noktada onlara kendi kabullerinden hareketle çıkarım süreçlerini sorgulatmaktadır. Çünkü imam gaybettedir. Gaybet halindeki masum imamdan şeriatı öğrenmenin yegâne yolu da nakildir. Nakilde güvenin olmadığını iddia edilmesi de, kendi bilgi aktarım yollarının kapatılması demektir.⁸⁸

Basrî, İmâmiyye tarafından ileri sürülen imamın masum olmasının gerekliliğine dair tüm tezleri tek tek ele alarak reddetmektedir. Gerek teklif açısından gerek lütuf açısından olsun fark etmez, hangi veçheden delillendirmek isteseler bu durumun ellerinde kalacağına ispat etmeye çalışmaktadır. Mesela imamların masum olmadıkları kabul edildiği takdirde insanların

87 Basrî, 147.

88 Basrî, 147-148; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 555-556.

hatalardan ve noksanlıklardan kurtarılması ve doğru yola yönlendirilmesinin mümkün olmayacağını iddia etmektedirler. Diğer taraftan imamların masumiyetiyle insanları zehirli yiyecekler noktasında uyabilecek olmaları gibi egzotik sebeplerle masum olmaları gerektiği ileri sürülmektedir. Eğer imam zehirli gıdalar noktasında ikaz etmezse insanlar bu gıdaları tüketerek yaşamını yitirebilir ve böylece teklif de geçersiz olur. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî unutkanlık ve hata gibi durumlarda kulların mükellef olmadığını ifade ederek öncelikli olarak birinci duruma itiraz etmektedir. Diğer taraftan bunun imamlarla imkânı söz konusu değildir. Âlimler de bu vazifeyi ifa etmekte olup masum olmaları da gerekmemektedir. Eğer İmâmiyye'nin ifade ettiği gibi insanları hatalardan irşat görevi masumiyeti gerektirecekse, bu görevi ifa eden herkese şamil olması gerekmektedir ki bu da mümkün değildir. Diğer taraftan tarihsel vakıa olarak bakıldığında imamların -onların iddiasına göre masum imamların- var olmasına rağmen ümmetin hatadan korunmadığı da ortadadır. Zehirli gıdaların bilgisi noktasında Basrî, hayatın devamlılığını sağlayan unsurun gıdalar arasındaki zehirli olanlar ile olmayanların bilgisine vakıf olmak olmadığını ifade etmektedir. Çünkü vakıa da bunu göstermektedir. İnsanların böyle bir bilgisi olmadığı gibi, böyle bir araştırmaya gerek duymaksızın hayatını devam ettirmektedirler. Diğer taraftan bu tür zehirli gıdaları öğrenmenin yolu da doktorlardan geçmektedir. Yani insanların hangi besinin zehirli veya zararlı olduğunu öğrenmesi için müraaat edecekleri yer imamlar olmayıp doktorlar ve onların yazdıkları eserlerdir. Bu sebeple Basrî bu son görüşü kayda değer bir itiraz olarak bile değerlendirmemektedir.⁸⁹

4. İmamın Tayini

İmamın yönetime nasıl geleceği noktasında mezhepler arasında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Nasla mı yoksa seçimle mi olacağı tartışma konusudur. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, bu noktada seçimden yana görüş belirtmektedir. İmâmetin nasla tayin edilmesi fikrine karşı çıkan Basrî nasla tayin fikrinin, vakıadan hareketle geçersiz olduğuna hükmetmektedir. Nassın bir imamın olması gerektiği noktasında rolünün olduğunu lakin kimin imam olacağının belirlenmesi noktasında geçerli olmadığını söylemektedir.⁹⁰ Şayet böyle bir durum söz konusu olsaydı bu yöntemi Hz. Peygamber kullanırdı. Diğer bir ifadeyle eğer Hz. Peygamber kendisinden sonra imâmete gelecekler hususunda bir nas bırakmış olsaydı, yönetim hususunda bir ihtilafın olmaması gerekirdi. Bu sebeple nas bir imamın tayininin gerekliliği hususunda geçerli bir aktör iken, kimin imam olarak tayin edileceği hususunda bir etkide bulunmamaktadır.⁹¹

Basrî imamın göreve ihtiyar/seçimle atanması gerektiğini savunmaktadır. Buna delil olarak da ilk dört halifenin hilafete geliş şeklini örnek göstererek bu noktada icmâ olduğunu

89 Basrî, 149-150.

90 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İmamse*, 762 vd.

91 Basrî, 150-151; Nass ile tayin fikrine yöneltilen eleştiriler için bkz: Özkan Şimşek, "Nass ile Tayin Fikrine Mu'tezili Bir Eleştiri: Ebü Tâhir Rûknüddin et-Tureysisi Örneği", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2019), 1117-1150.

ifade etmektedir. Sakîfetü Benî Sâide'de meydana gelen tartışmaları ve konuşmaları aktaran Basrî nihâi olarak Hz. Ebû Bekir'in imâmete seçim yoluyla geldiğini ifade etmektedir.⁹² Benî Sâide'de cereyan eden tartışmalarda ileri sürülen imamın Ensar'dan olması, Kureyş'ten olması, Ensar'dan ve Kureyş'ten birer yönetici olması gibi fikirlerin neticesinde Hz. Ebû Bekir'in imam olması tercih edilmiştir. Bu da, bir seçimdir.⁹³

Basrî, Hz. Osman'ın imâmete geliş şeklindeki şûrâ ve akit yöntemini de örnek gösterecek bunun da bir seçim olduğunu ifade etmektedir. Bu yöntem de seçime dayalı olarak gelişmektedir. Hz. Ömer'in vefatına yakın halifenin seçilmesi işi, altı kişilik heyete tevdi edilmiş ve Hz. Ali ve Hz. Osman arasında gidip gelen imâmet, Abdurrahman b. Avf'ın kararı ile Hz. Osman'a verilmiştir. Hz. Ali de dahil şûrâda bulunanların rıza göstermesi üzerine Hz. Osman halife seçilmiştir. Basrî de bu durumun seçim olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴

Hz. Ali'nin imâmete geliş sürecini ve Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra yaşananları özellikle Muaviye ile arasında geçen diyalogları anlatan Basrî, Hz. Ali'nin de hilafete geliş yönteminin seçim olduğunu söylemektedir. Hz. Ali'yle Muaviye arasındaki konuşmalardan da örnekler göstererek bu işin seçim olduğunu tekraren göstermeye çalışmaktadır. Çünkü Hz. Ali'nin ifadelerinde de nassa dair ufak bir telmih dahi bulunmamaktadır. Eğer bu noktada bir nas vaki olsaydı, Hz. Ali'nin bunu Muaviye'ye karşı ileri sürmesi gerekirdi. Diğer taraftan hakkında nas olduğu halde kendisini gizlemesi, nassa aykırı hareket etmesi kabul edilebilir bir görüş değildir. Nihai olarak tarihsel süreçte imâmet seçimle gerçekleşmiştir. Bu seçimi yapanlar da sahabedir. Basrî bu sebeple sahabe arasında imâmete geliş şeklinin seçim olduğuna dair icmânın olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁵

Basrî imam seçiminin nasla olduğunu ifade edenlerin görüşlerini ele alarak tek tek eleştirmektedir.⁹⁶ Özellikle Hz. Ali özelinde ileri sürülen görüşleri ele almaktadır. Hz. Ali hakkında nas olduğu ama Hz. Ebû Bekir'in seçildiğini ifade eden görüşleri mantıklı bulmaktadır. Çünkü öncelikli olarak bu, İmâmiyye tarafından çizilen Hz. Ali profiliyle de uyumsuzdur. Yere göğe sığdırılamayan bir Hz. Ali profiliyle hakkı ve doğruyu açıklamaktan çekinen, takiyye yapan, korkan bir Hz. Ali profili birbiriyle çelişmektedir. Bu sebeple

92 Kâdi Abdülcebbar da seçim görüşünü benimsemekte ve bunun Mu'tezile'nin genel görüşü olduğunu ifade etmektedir. bk. Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 306-319; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, 755 vd.

93 Basrî, 152-153; Krş: İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 561-562; Ebû Ali el-Cübbai imâmetin vücubiyetinin nassa olmadığı noktasında ashab arasında fikir birliği olduğunu ifade etmektedir. Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 272.

94 Basrî, 153; Krş: İbnü'l-Melâhimî, 562.

95 Basrî, 153-154; Krş: İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 563; Kâdi Abdülcebbar, 123.

96 İmâmiyye için imamın tayini itikadi bir zeminde algılandığı için, insanların seçimine bırakılmamış ve nassa tayin edilmesi gerektiği sıkı sıkıya savunulmuştur. Çünkü dünyevi işlerin tanziminin yanında dini işlerinde hamisi konumunda addedilen imam vahiy hariç Hz. Peygamber'in vâsisi olarak addedilmiştir. Bu sebeple de onlara göre ilahi tespit ile tayin edilmekte olup, ilahi kontrol [ismet] altındadır. İmamiyye'nin bu noktadaki görüşleri ve Mu'tezile'ye yönelmiş olduğu eleştiriler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid, *el-İfşâh fi'l-imâme* (Kum: el-Mu'temürü'l-Âlemiyyi li elfiyeti's-Şeyh Müfid, 1413), 29; Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatîb (Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tibâti ve'n-Neşri, 2006), 2/5 vd.

hakkında nass varsa Hz. Ali'nin bunu açıklamaması mümkün değildir. Diğer taraftan Basrî, bu düşünceleri ileri sürülenlerin sahabe algısında da problem olduğunu ima etmektedir. Çünkü dinî yaşantı ve kalbî kıvam bakımında dine bağlılığı sorgulanamayacak olan bir kuşağın, ortada olan bir nastan yüz çevirmesi söz konusu değildir. Hayat serencamı Hz. Peygamber ile tevhit mücadelesinde geçmiş bir kuşağın nastan yüz çevirmeleri veyahut diğer bir ifadeyle Hz. Ali'nin, haklarında nassa tâbi olmazlar diye ümit kesmesi makul değildir.⁹⁷

Basrî, İmâmiyye tarafından ileri sürülen, sahabenin Hz. Ebû Bekir'e muhabbetinin Hz. Ali'den fazla olması sebebiyle Hz. Ali'nin onlardan ümidini kesmesi; Hz. Ali'nin İslâm'ın ilk zamanlarında akrabalarını katletmesi sebebiyle sahabenin kendisine buğzetmesi, bir fenalıkta bulunması endişesiyle takiiyyeyi tercih etmesi; fitne ve kargaşa ortamına sebebiyet vermemek için nassı gizlediği iddialarını ele alarak tek tek reddetmektedir. Kendi içerisinde mantık hatalarıyla dolu olan bu görüşlerin tutarsızlığını ortaya koyan Basrî, takiiyyenin geçersiz olduğunu, hakkında nas bulunan mevzuda ne sahabenin ne de Hz. Ali'nin bunu gizleyecek bir durumlarının olmadığını ifade etmektedir.⁹⁸

Basrî imâmetin gerekliliğinin temel şartlarından birisinin zararın izâle edilmesi olduğunu ifade etmektedir. İmâmet, akli açıdan gereklidir ve bu gerekliliği de zararın def'i ile temellendirmektedir. Bu sebeple akıl sahipleri, kendilerinden zararı uzaklaştırmak için gayret etmelidir ki bunun için de nassın gerekliliği söz konusu değildir. Basrî bu duruma savaş halinde, zor durumda kalan askerlerin ve toplumların durumunu örnek vermektedir. Bu durumda kalan kimseler içlerinden birini işlerin yürütülmesi için seçip ona tâbi olurlar. Bu durumda kalan herkes seçilen kişiye tâbi olmaktadır. Aynı şekilde tâbi olmayanların da yerilmesi gerekmektedir. Doğal bir süreç içerisinde işleyen bu durumda nassın gerekliliği söz konusu değildir. Basrî sahabenin de aynı şekilde davrandığını söyleyerek Mu'te Savaşı'nda Hâlid b. Velid'in komutan olarak seçilmesini örnek göstermektedir. Mü'te Savaşı'nda Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Revâha sırasıyla şehit düşünce sahabe, Hz. Peygamber'in talimatı gereği bir seçim yapmaya yönelmiştir. Seçim nihayetinde Hâlid b. Velid kumandan seçilmiştir.⁹⁹

Basrî imamın seçiminde nas şartını arayanların, seçim görüşüne bazı eleştiriler yönelttiklerini söylemektedir: İmamların masum olması gerektiğini savunanlar bunun bilinmesi için ancak vahyin olması gerektiğini ileri sürmektedirler. Diğer taraftan imam dinî, ilmî ve siyasi açıdan zamanının en faziletlisi olmalıdır. İnsanların seçim aracılığıyla bunu temin etmeleri mümkün değildir. Bu sebeple nasla atanması gerekmektedir. İmamların seçimle yönetime gelmesi kabul edildiği takdirde kâfir olup bunu gizleyen kimselerin de seçilmesi mümkündür. Çünkü insanların bunu seçimle ayırt edebilmesi söz konusu değildir. Ancak nasla tespit edilebilir. Başka bir husus seçimin kargaşa ve karışıklığa yol açmasıdır. Çünkü imamın vefatı halinde her bölge kendi imamını seçmek isteyebilir. Her bölgeden bir imamın

97 Basrî, "el-İmâme", 4/1/154-155.

98 Basrî, 156-158; Krş: İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 563-564; Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 121-122.

99 Basrî, 159.

seçilmesi demek kargaşa çıkması demektir. Yine aynı şekilde kargaşa argümanını mezhepler üzerinden ileri sürmektedirler. Farklı farklı mezheplerin olması sebebiyle her mezhebin kendi imamını seçme imkânı ortaya çıkmaktadır ki, bu da kargaşaya hatta fitneye sebebiyet vermektedir. Çünkü her mezhep kendi mezhebinden olmayanı seçmeyecektir. Başka bir eleştiri de imamı seçen kişilerin kendilerinin imâmete ehil olmaması üzerinden yöneltilmektedir. Eğer imâmete ehil değilseler kendilerinde olmayan yetki ve salahiyeti başkalarına da vermeleri mümkün değildir. Basrî bu itirazların hepsinin masum imam düşüncesine dayanması sebebiyle tekrar uzunca cevaplamak yerine kısa cevaplar vererek geçmektedir. Bu itirazların temeli olan masum imam düşüncesinde gerekli cevapları -daha önce- vermiştir.¹⁰⁰

4.1. İhtiyar Heyeti

Seçim görüşünün bir devamı niteliğinde olan husus ise seçime katılanların kemiyet ve keyfiyet durumudur. Seçime tüm toplum mu katılmalıdır, yoksa belirli bir grup tarafından mı seçilmeleri gerekmektedir? Ayrıca bir grup seçici üye tarafından seçilecekse bu üyelerin özellikleri ne olmalıdır? Dönemin şartları göz önüne alındığında toplumun her ferdinin katılımı ile gerçekleşen bir seçim imkân dahilinde gözükmemektedir. Bu sebeple imamın fazilet bakımından toplumun önde gelen insanları tarafından seçilmesi söz konusudur. Ehlü’ş-Şûra, Ehlü’l-İçtihad, Ehlü’l-Hal ve’l-Akd gibi farklı şekillerde isimlendirilen bu kurulun üç, beş, kırk gibi farklı sayılardan oluşabileceğini söyleyenler bulunmaktadır.¹⁰¹ Basrî dört halifenin seçim yöntemini göz önüne alarak buradaki yöntemini belirginleştirmiştir. Çünkü seçim yönetimi onlara göre şeriattır ve sahabe de bu hususta icmâ etmiştir. Buna göre de kurulun beş kişiden oluşması gerekmektedir. Beş kişi ya bir kişiyi seçerler ya da beş kişiden biri seçimi gerçekleştirir diğerleri de buna rıza gösterirler ki, seçimler de bu şekilde gerçekleşmiştir.

Basrî başka birisi tarafından seçilmeyi ,diğer bir ifadeyle kendisi dışında birisinin ona akit yapmasıyla gerçekleştirilen seçimin daha evlâ olduğunu söylemektedir. Çünkü kişinin kendisini ileri sürmesi, kendisini diğerlerinden üstün görmesi söz konusu olabilir. Bu sebeple dışarıdan bir gözün tetkiki sonucu seçilmesi daha uygundur. Basrî asgari beş kişi şartını ileri sürdükten sonra seçici kurulda olacak kişilerin bazı özellikleri haiz olması gerektiğini ifade etmektedir. Öncelikli olarak imamın ilmî yetkinliğini anlayabilmek için kendisinin de ilmî salahiyeti haiz olması gerekmektedir. İmâmet görevinin ehline verilmesi ve imam seçiminde güvenin tesisi için seçici kurulda olacak kişilerin dindar, emanet bilincini haiz ve hevasından yüz çevirebilen birisi olması gerekmektedir. Aynı şekilde seçim işlerinden anlayan, tercih yapabilen, diğer bir ifadeyle kendi başına karar verebilecek birisi olması gerekmektedir. Çünkü kendi kendisine karar veremeyen kimsenin imam seçmesi söz konusu değildir. Basrî’ye göre bu özellikleri haiz kişiler imamı seçecek heyet içerisinde bulunabilirler.¹⁰²

100 Basrî, 159-162; Krş: İbnü’l-Melâhimî, 564-568; Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/109-101, 259-270.

101 Abdülhamid İsmail el-Ensârî, “Ehlü’l-Hal ve’l-Akd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (1994); İlk dört halife üzerinden meselenin işlenişi için bkz: Kâdi Abdülcebbar, 251-258.

102 Basrî, “el-İmâme”, 4/1/162; Krş: İbnü’l-Melâhimî, *Fâ’ik*, 568; Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 267.

5. İmâmet Sıralaması

Hız. Peygamber'den sonra İslâm Devleti'nin riyasetini kimin üstleneceği meselesi mezhepler arasında tartışılmalan konulardan bir tanesidir. Öncelikli olarak ifade etmek gerekir ki mezhepler arasında tartışılmasının sebebi, bu konunun itikadi bir konu olmasından değil, Şia'nın suni olarak gündeme sokmasından dolayı kaynaklanmaktadır. Hız. Peygamber'in vefatının akabinde defin işlemleri devam ederken başlayan başkanlık tartışmaları, Müslümanların gündemini uzun bir müddet işgal etmiştir. Bu sebeple Müslümanların, Hız. Peygamber'in vefatından sonra karşılaştıkları ilk sınavın yönetim meselesi olduğu söylenebilir. Daha sonra devam eden tartışmalar neticesinde de mezheplerin görüşleri de belirmiştir. Basrî, Mu'tezile ve Zeydiyye içerisinde Sâlihiyye kolunun¹⁰³ ve Hâricilerin Hız. Peygamber'den sonra imamın Hız. Ebû Bekir olduğu noktasında fikir birliği içerisinde olduğunu söylemektedir. Hız. Ebû Bekir'in ilk imam olduğunu ifade edenler de kendi içerisinde nasla veya seçimle geldiği noktasında farklı görüşler ileri sürmektedirler. Basrî, İmâmiyye'nin ve Zeydiyye'nin Hız. Peygamber'den sonra Hız. Ali'nin imam olduğunun nasla sabit olduğunu savunduklarını ifade etmektedir. Bu noktada farklı bir görüş süren grup Râvendiyye'dir. Onlara göre Hız. Peygamber'den sonra imam Hız. Peygamber'in amcası Hız. Abbas'tır.¹⁰⁴

Basrî, Hız. Peygamber'den sonra göreve gelen halifelerin ve onları seçen sahabenin fazileti ile başlayarak sırasıyla ilk dört halifenin imâmete geliş şeklini ve üzerindeki tartışmaları ayrıntılı olarak ele almaktadır. O, sahabenin pervasızca eleştirilmesine karşı çıkmaktadır. Ne zaman ashab hakkında olumlu bir cümle kurulsa onları küçülten, her türlü kötülüğü onlara izafe eden, dinî yaşantı ve inanç bakımından eksik olduklarını söyleyen bir güruhtan bahsetmektedir. Bunların selefi tekfir ettiği, onları sürekli yerip kötülediğini ifade etmektedir. Basrî bu yanlış tutumu eleştirmekte, sahabenin faziletine hâle getirmeme noktasında titiz davranmaya çalışmaktadır. Mezheplerin de bu noktadaki tutumunu eleştiren Basrî, her mezhebin kendisine yakın hissettiği isimleri kabul ederken, onlara yönelik eleştirileri de sorgulamaksızın inkâr etmeye giriştiğini ifade etmektedir. Basrî bu eleştirisinden Mu'tezile'yi de istisna etmemektedir.¹⁰⁵

Basrî, Hız. Peygamber'in "Ashabıma dua ediniz, Nefsimi elinde tutan Allah'a yemin olsun ki sizden birisi Uhud dağı kadar altın sadaka vermiş olsa onlardan birinin bir müd ve yarım müd sadakasına ulaşamaz"¹⁰⁶ hadisini zikrederek sahabenin konumunu gözler önüne sermeye çalışmaktadır. İktibaslarına devamla Basrî, "İslâm'ı kabul ve ona hizmette öne geçen Muhacir ve Ensar'ın ilkleri ile bunların yoluna en güzel bir şekilde uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. ..." ¹⁰⁷, "... onlar Allah'ın lütfu

103 bk. Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmâmet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/2 (2015), 98-99.

104 Basrî, "el-İmâme", 4/1/163; Krş: İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 573.

105 Basrî, 164.

106 Buhârî, 3673.

107 Tevbe 9/100.

ve rızası peşindedirler ve Allah'ın dinine ve Peygamberi'ne yardım etmektedirler. Onlar, imanlarında ve üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirmede samimi ve dürüst olanların tâ kendileridir"¹⁰⁸, "Muhakkak ki Allah, Hudeybiye'de o ağacın altında sana biat ettikleri sırada o Mü'minlerden razı oldu"¹⁰⁹ gibi ayetleri delil getirerek sahabenin hem Kur'an'da hem de Hz. Peygamber nezdinde övüldüğünü ifade etmektedir. Bu ayet ve hadislerin sahabeyi zemededen, onları tekfir eden, onları tekfir etmeye çalışanlar için önemli bir uyarı ve sakındırma olduğunu söylemektedir.¹¹⁰ Tarihsel vakıa olarak sahabenin İslâm'ın sancılı dönemlerinde tüm sıkıntılara katlanarak, kendi rahatlarını feda etmeleri de önemli bir artı değer olarak nitelendirilmektedir. Çünkü her şeye rağmen sabrederek dinde sebat etmişlerdir.¹¹¹

5.1. Hz. Peygamber'den Sonra Halifeler

Basrî'nin en geniş şekilde incelediği halife Hz. Ebû Bekir'dir. Burada Şiiilerin nass iddiası çerçevesinde ve özellikle Benî Sâidedeki etkisinden dolayı Hz. Ebû Bekir'e yoğun eleştiriler yöneltmelerinin etkisi söz konusudur. Çünkü onlara göre imâmet Hz. Ali'nin hakkıdır. Dolayısıyla ondan önceki üç halife, Hz. Ali'nin hakkını gasp etmekte olup Hz. Ebû Bekir de bu gasp halkasının ilki olmasının yanı sıra zihinlerindeki gasp fikrini meşrulaştıran halifedir.¹¹² Bu sebeple Basrî'nin Hz. Ebû Bekir'in meşru bir halife olduğunu ispat etmesinde sürekli olarak İmâmiyye bir cevap ve itiraz bulunmaktadır.¹¹³

Hz. Ebû Bekir'in hilafetiyle ilgili Basrî, ilk halife olarak zikrederek onun faziletine dair bazı aktarımlarda bulunmaktadır. İslâm'a ilk girenlerden olması, çokça infakta bulunması, elindeki köleleri azat ettiği gibi başka işkence altında olan köleleri de satın alarak azat etmesi, Mekke'de İslâm adına ilk mescidi inşa etmesi, Hz. Peygamber'le beraber hicrete ve savaşlara iştirak etmesi gibi özelliklerini zikretmektedir.¹¹⁴

Hz. Ebû Bekir'in imâmetinin deliline gelince, öncelikli olarak Basrî tarafından icmâ ileri sürülmektedir. Sahabenin Hz. Ebû Bekir'in imâmeti hususunda konsensüs içerisinde olduğunu ifade eden Basrî, kimsenin buna itiraz etmediğini ifade etmektedir. Ümmetin de hata üzere birleşmesinin mümkün olmadığı ortada olduğu için, Hz. Ebû Bekir'in imâmetinin geçerliliğini gösteren en önemli unsur icmâ olmaktadır. Hz. Ali ve birkaç sahabenin biate katılmadığını aktaran Basrî, bu konunun oluşun icmâyâ zarar vermeyeceğini savunmaktadır.¹¹⁵ Bu noktada en önemli hususlardan bir tanesi Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biat etmesidir ki,

108 Haşr 59/8.

109 Fetih 48/18.

110 Basrî, "el-İmâme", 4/1/164.

111 Basrî, 165; İbnü'l-Melâhimi, *Fâ'ik*, 620-624.

112 Şeyh Müfid, *İfşâh*, 180-183; Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, 2006, 2/210-214.

113 Bu durum Basrî'nin seleflerinde de aynıdır. Örneğin hocası Kâdi Abdülcebbar'da meseleyi aynı tavırdan ele almaktadır. bk. Aydınlı, "Mu'tezili Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci", 126.

114 Basrî, "el-İmâme", 4/1/165.

115 Ensar'dan Sa'd b. Ubâde'nin de biat etmediği bilinmektedir. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî bunun icmâyâ engel bir şey olmadığını düşünmektedir. Bkz: Basrî, 169; Krş. Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/282.

Basrî onun da bir gün sonra Hz. Ebû Bekir'e biat ettiğini ifade etmektedir.¹¹⁶ Hz. Ali'nin de biat etmesi üzerine hem şûrâdaki herkes biat etmiş hem de toplumun tüm kesiminin biati tamama ermiştir.¹¹⁷

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'den sonra halife oluşunun haklı gerekçelerini gerek ayetlerden yapılan tevillerle, gerek Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir hakkındaki söz, fiil ve takrirleri ile anlatmaya çalışmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in hilafeti noktasında dikkat çeken husus Şiîlerin Hz. Ali'nin imâmeti hak ettiği iddiası sebebiyle Hz. Ebû Bekir hakkındaki iddialarına verilen cevaplardır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ilk halife olarak Hz. Ebû Bekir'i zikretmekte olup Şiîler tarafından ileri sürülen iddiaların asılsız olduğunu ve bazı durumların da Şiîler tarafından yanlış anlaşılıp yorumlandığını ifade etmektedir. Bu noktada Hz. Ebû Bekir'e yöneltilen iddiaların iftira derecesine vardığını, ortada apaçık rivayetler varken şaz olan görüşlere meylettiklerini söylemektedir.¹¹⁸

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî nihâî olarak Hz. Ebû Bekir'in meşru halife olduğunu savunmakta olup bu nokta da gelen tüm eleştirileri çürütmeye çalışmaktadır. Ona göre Hz. Ebû Bekir, Müslüman olmak, hür olmak, âlim, siyasi bilgiyi haiz olmak, cesur ve akıl sahibi olmak olarak ileri sürülen tüm imâmet şartlarını taşımaktadır. Ehlü'l-Hal ve'l-Akd da Hz. Ebû Bekir'in imâmet şartlarını haiz olduğunu tespit etmiş ve bir imamın olmadığı, herhangi birine de biat gerçekleşmediği dönemde kendisine biat ederek halife seçmişlerdir.¹¹⁹

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî Hz. Ebû Bekir'in hilafeti meselesini geniş bir şekilde incelediği gibi bundan sonra da Hz. Ali'nin hilafeti hakkında nas olduğunu savunanların görüşlerini zikrederek ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî Hz. Peygamber'den sonraki hilafet mevzusunda Hz. Ebû Bekir'in hilafeti meselesini ve Hz. Ali'nin imâmeti hakkındaki nas iddiasını ele almaktadır. Şiîlerin bu noktadaki iddialarının etkisi onu bu şekilde bir incelemeye itmiş olabilir. Kaldı ki kendisi de diğer meseleleri *Taşaffuh*'ta detaylı olarak inceleyeceğini ifade etmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî Hz. Ali'nin imâmeti hakkında nass iddia edenlerin delillerini tartıştığı uzun bölüm "mevlâ ayeti"¹²⁰, "mevlâ hadisi" ve "menzile hadisi" etrafında cere-

116 Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biatinin Hz. Fatıma'nın vefatından sonra olduğu kaynaklarda daha net ifade edilmektedir. Bu da altı aylık bir zaman zarfından sonra Hz. Ali'nin biat ettiğini göstermektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin bu noktada kaynaklarda sık rastlanmayan farklı bir rivayet zikrederek biatin kısa bir süre içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biati ile ilgili Sünnî ve Şii kaynaklarda geçen bilgilerin değerlendirilmesi için bk. Şaban Öz, "Şii ve Sünnî Tarih Yorumu Açısından Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e Bey'ati Meselesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (01 Ağustos 2007), 192-195.

117 Basrî, "el-İmâme", 4/1/166-167; Krş: Kâdî Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 279-282.

118 Basrî, 167-169 ve 172-173.

119 Basrî, Hz. Ebû Bekir'in imâmet şartlarını haiz olduğunu ayrıntılı örneklerle delillendirmektedir.

120 Sizin dostunuz (veliniz) ancak Allah'tır, Resûlüdür, iman edenlerdir; onlar ki Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılar, zekâtı verirler. (Mâide 5/55). Şii müellifler bu ayettin sebep-i nüzulü ile ilgili kurdukları bağlantı ile ayette geçen velayet ifadesini Hz. Ali'nin imâmetine delil olarak değerlendirmektedirler. Hz. Peygamber'e bu âyet nazil olduktan sonra mescide gider orada bir ihtiyaç sahibi birisini görür. Hz. Peygamber ihtiyaç sahibine kendisine birisinin herhangi bir şey verip vermediğini sorması üzerine ihtiyaç sahibi de birisinin kendisine bir yük tasadduk ettiğini ifade eder. Yüzüğü kimden aldığı sorulunca da o kişi namazda rükû halindeki olan Hz. Ali'yi işaret eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber de: "Ben kimin dostu[velisi] isem Allah da onun dostudur, Allah'im

yan etmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî Şiiler tarafından ileri sürülen bu ayet ve hadislerin yanlış anlaşıldığını söyleyerek tek tek ayrıntılı bir şekilde izah etmeye çalışmaktadır.¹²¹

Bu noktada akllara imâmet sıralamasının aynı zamanda bir fazilet sıralaması olup olmadığı gelmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî Hz. Peygamber'den sonra gelen ilk meşru halifenin Hz. Ebû Bekir olduğunu ifade etmekle birlikte fazilet yönünden herhangi sıralama veya imada bulunmamaktadır. Kaldı ki mefdûlün imâmeti bahsinde de ifade ettiği üzere fazileti ölçmek ve anlamak dışarıdan bakmak ile mümkün değildir. Bu sebeple Ebü'l-Hüseyin el-Basrî herhangi bir fazilet sıralaması yapmamaktadır. İmâmiyye'nin ithamları karşısında Hz. Ebû Bekir'i savunmakla birlikte onun ahlaki meziyetlerine dair ayet, hadis ve tarihsel şahitlikleri de aktarmaktadır. Lakin buradaki aktarımlar Hz. Ebû Bekir'in en faziletli kişi olduğunu ispatlamaktan ziyade meşru bir halife olduğu ve İmâmiyye'nin iddia ettiği gibi biri olmadığını ifade etme amaçlıdır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî sahabenin faziletli olması noktasında herhangi bir şüphe olmadığını kabul etmektedir. Hz. Ali'nin ahlaki meziyetleri için aktarılan rivayetleri de kabul etmektedir. Hatta kendisi Hz. Ali'nin bu aktarılanlardan daha da faziletli biri olduğuna inanmaktadır. Lakin benzer rivayetlerin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve başka sahabeler için de var olduğunu söylemektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî sahabenin özellikle halifelerin faziletleri hakkında aktarılan tüm haberleri kabul ettiğini, hepsinden razı olduklarını ve hiçbirisi hakkında kötü bir zan beslemediklerini açıkça söylemektedir. Bazı rivayetlere sarılarak, diğer bir kısmını görmeyerek, halifeler hakkında kötü ithamlarda bulunulmasına karşı çıkmaktadır. Bu sebeple Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin bir fazilet sıralaması yaptığını söylemek zor gözükmektedir.¹²²

5.2. Muâviye'nin Hilafet Durumu

Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Hz. Osman'ın katillerinin üzerine gidilmemesini ileri süren ve hatta Hz. Ali'nin de Hz. Osman'ın katillerine yardım ettiğini iddia eden Muâviye b. Ebû Süfyan (ö. 60/680), Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Hz. Osman'la kan bağıını da ileri süren Muâviye, Hz. Osman'ın kan hakkının aranmasının kendisinin hakkı olduğunu ifade ederek Şam'da halktan biat almıştır. Devamında Muâviye'nin, Hz. Ali'nin hilafetini sorgulaması ve yeniden halife seçilmesi talepleri doğrultusunda Sıffin gibi savaşlar meydana gelmiş olup, Hz. Ali'nin şehadeti sonrası Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesi ile neticelenmiştir. Bu sebeple Muâviye'nin imâmetinin meşruiyeti sürekli tartışma konusu olmuştur.¹²³

ona dost olana dost, düşman olana düşman ol" şeklinde buyurur. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid, *Tefsîru'l-kur'âni'l-mecîd el-mustahrec min turâsi Şeyh Mu'fid*, thk. Seyyid Muhammed Ali Ayâzî (Kum: Müessesetu Bustân, 1424), 182-182; Ayetin Şii tefsirlerindeki yorumu için bk. Bayram Ayhan, "Hilafetin Nass ile Tayini Meselesi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50 (31 Aralık 2018), 87-88.

121 Delen vd., "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûl'l-Hamse'sinin İmamet Bölümü", 127; Basrî, "el-İmâme", 4/1/173-194; Himmaşi, *Münkız*, 2/339-341.

122 Basrî, "el-İmâme", 4/1/191-193; Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâini İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1965), 1/8.

123 Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet*, 175-176; Konu hakkında detaylı bilgi için bk. İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan* (Ankara Okulu Yayınları, 2015), 90-138.

Basrî, Muâviye'nin imâmeti ile ilgili direk bir yorum yapmamaktadır. Sadece Sa'd b. Ubâde'nin Hz. Ebû Bekir'e biat etmemesi üzerine icmâya yönelik eleştirilere verdiği cevaplarda buna dair bazı ipuçları vermektedir. Çünkü eğer bazı kimselerin katılmaması veya geç katılması icmâya zarar vermiyorsa, Muâviye'nin de imâmetinin geçerli olabileceğini, çünkü Şam halkının ona biat ettiği şeklindeki bir eleştiriyi kabul etmemektedir. Basrî, Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye teslim etmesinin zorunluluktan kaynaklandığını ifade etmektedir. Hz. Hasan babasını yarı yolda bırakmış olmalarından dolayı riyaseti altındakilere güvenmemiş olup, bu sebeple Muâviye'ye hilafeti teslim etmiştir. Hz. Hasan'ın hilafeti teslim etmesi aslında belirli bir yılgınlığın sonucudur. Basrî'nin ifadelerinden, Muâviye'nin imâmetine sıcak bakmadığı anlaşılmakta olup, onun hilafetini meşru kabul etmediğini ihsas ettirmektedir.¹²⁴

6. İmamın Azli

Genel kanaate göre yönetime engel bir durum söz konusu olmadığı takdirde imamın görevinden azledilmesi söz konusu değildir. İmâmiyye'ye göre ise imamın azledilmesi söz konusu değildir, çünkü imamlar ismet sıfatını haizdir. Bu sebeple imamların yönetime engel olacak bir hataya düşmeleri söz konusu değildir.¹²⁵ Basrî ise imamların belirli durumlarda azledilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre açıktan büyük günah işlemek, aklî melekelerini yitirmek/delilik ve körlük, imâmet akdinin feshedilmesini gerektiren sebeplerdir. Çünkü bu sebepler imâmetin amaçlarını yerine getirmeye engel teşkil etmektedir.

Bu noktada farklı bir husus esir olan imamın durumu hakkındadır. Basrî düşman elinde esir olan imamın kurtulma ümidi yoksa azledilmesi gerektiğini savunmaktadır. Lakin eğer imamın işlerini arkasından bıraktığı kişi ve kişiler idare edebiliyorlarsa bu durumda azledilmesine gerek olmadığını ifade etmektedir.

İmamın azledilmesi ile ilgili başka bir husus da fazilet meselesidir. İmamdan daha faziletli birisi varsa imamın azledilip yerine onun atamak gerekmekte midir? Basrî, mefdûlun imâmetini kabul ettiği için böyle bir duruma gerek olmadığını ifade ettiği gibi, bu şekilde bir uygulamanın toplumda kargaşaya sebebiyet vereceğini belirterek karşı çıkmaktadır.¹²⁶

7. Aynı Anda İki İmamın Bulunması

İmâmet meselelerinde tartışılan dikkate şayan hususlardan bir tanesi de aynı anda iki imamın bulunması meselesidir. Basrî aynı anda iki imamın varlığına karşı çıkmaktadır. Benî Sâide'de Ensar'dan gelen aynı anda bir Ensar'dan bir Kureyş'ten emirin olması fikrinin kabul edilmeme gerekçelerini zikreden Basrî, bu durumun makul olmadığını, yönetim mekanizması içinde sıhhatli bir yöntem olmadığını ifade etmektedir. Çünkü bu durum yönetimde

124 Basrî, "el-İmâme", 4/1/170; Krş: İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 625; Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/1: 70-72, 132.

125 Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, 2006, 1/319-320.

126 Basrî, "el-İmâme", 4/1/150; Krş: İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 560; Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, 20(I-II)/2: 169.

kaosa sebebiyet verebilir ve neticesinde büyük bir fitneye yol açabilir.¹²⁷ Basrî verdiği bu örnek ile aynı anda iki imam atamanın geçersiz olduğuna dair sahabe arasında bir icmâ olduğunu ifade etmektedir. Çünkü aynı anda iki imam atamak kargaşaya yol açmaktadır. Bu da imâmetin amacına ters bir durumdur. Bu sebeple aynı anda iki imamın atanması söz konusu değildir.¹²⁸

Sonuç

Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte Müslümanların yönetimini üstelenecek kişinin belirlenmesi toplumun gündeminde önemli bir yer edinmiştir. Toplumun yönetimini düzen esası üzere tesis etmek isteyen Müslümanlar, zamanla çeşitli yönetim nazariyeleri geliştirmiştir. Muâmelâta tekabül eden imâmet meselesi Şiîlerin müdahalesiyle itikadi bir zemine çekilmiştir. Şiîlerin inanç sisteminin merkezini oluşturan imâmet, itikadi bir konumda telakki edilmiş ve kendileri gibi düşünmeyen mezhepler de eleştirilere tabi tutulmuştur. Şiîlerin bu tutum ve tavırlarının izale edilmesi sebebiyle kelim âlimleri de çeşitli yazım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunun neticesinde de imâmet kelam kitapları içerisinde yer edinerek tartışılmaya başlanmıştır. Kelam âlimleri cevap vermek amaçlı bu meseleleri kelam eserlerine dahil etseler de imâmetin yönetsel bir mesele olduğu noktasında aynı kanaatlerini devam ettirmişlerdir. Son dönem Mu'tezilesinin en önemli temsilcisi kabul edilen Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de bu âlimlerden birisidir. Mu'tezile içinde Hüseyiniye ekolünün kurucusu kabul edilen Ebü'l-Hüseyn el-Basrî görüşleri ile kendisinden sonra gerek mezhep içi gerek mezhep dışı önemli etkiye sahip olmuştur. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin imâmet düşüncesi etrafındaki görüşleri günümüze kadar gelmiş olup çalışma boyunca genel hatlarıyla incelenmiştir.

Basrî öncesinde özellikle Kâdî Abdülcebâr'a kadar Mu'tezile içerisinde imâmet meselesi tesis edilmiş, daha sonraki süreçlerde ise tesis edilen bu yapının ayrıntılandırılarak incelenmesi başlamıştır. Basrî de imâmet noktasında kendisinden önce tesis edilen bu sisteme tabi olmaktadır. Özellikle hocası Kâdî Abdülcebâr'ın bu noktada üzerinde önemli etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Mu'tezile içerisinde imâmet konusu daha öncesinde tartışılmaktadır. Burada Basrî'yi farklılaştıran unsur, meseleye tanımlayarak başlamasıdır. Bu, Basrî'den önce tanımda zikredilen meselelerin ele alınmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Basrî'nin tanımda zikrettiği unsurlar kendisinden önce de tartışılmıştır. Sadece bu şekilde net bir tanımlama yapıp meseleyi tartışmak, Basrî ile başlamıştır. Basrî tarafından zikredilen bu tanım, daha sonraki Mu'tezilî âlimler tarafından da benimsenmiştir. Basrî, imâmetin gerekliliği noktasında Behşemiyye'nin imâmetin sem'i açısından gerekli olduğu iddiasına katılmayarak hem aklen hem de naklen gerekli olduğunu ifade etmektedir. İmâmetin gerekliliği noktasında Şiîlerin ileri sürmüş olduğu lütuf ve temkin merkezli iddiaları reddetmektedir. Basrî

127 Basrî, "el-İmâme", 4/1/152.

128 Basrî, "el-İmâme", 4/1/162; İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 565-566.

lütüftan ziyade zararın giderilmesinin, imâmetin gerekliliği noktasında delil olabileceğini düşünmektedir. Onun lütuf meselesini geniş bir şekilde ele alması ve burada Şiilere yöneltmiş olduğu eleştirilerden, yaşadığı 10. asırdaki İmâmî düşünceyi muhatap aldığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan özellikle yaşadığı dönem, bölgede yaşanan tartışmalara okuyucunun da şahitlik etmesi bakımından önemlidir.

Basrî, imâmet meselesini yönetsel bir mesele olarak algılamakta ve insanların maslahatı açısından meselelere yaklaşmaktadır. Ona göre imâmetteki en önemli unsur toplumsal faydadır. Temelde amaç dini ve dünyevi işlerin doğru bir şekilde tanzim edilmesidir. Bu noktadaki tavrı imâmetin gayesi, imâmetin şartları, mefdûlün imâmeti, imamın atanması, imamın azli gibi konularda net bir şekilde gözlemlenmektedir. Basrî Hz. Peygamber'den sonra yönetim meselesini üstlenen raşit halifeler hakkında fazilet sıralaması yapılmasına, diğer bir ifadeyle ashabin fazilet yarışına sokulmasına karşı çıkmaktadır. Hepsinin Hz. Peygamber'in iltifatına mazhar olduğunu savunan Basrî, bu noktada bir sıralama yapanlara karşı çıkmaktadır. Basrî burada farklı mezhepleri eleştirdiği gibi kendi mezhebini de tenkit etmektedir.

İmâmet noktasında Basrî'nin, kendisinden önceki üstatları Behşemî ekolle ve özellikle hocası KâdîAbdülcebâr'la yer yer farklı düşünmekle birlikte genel anlamda hemfikir oldukları gözlemlenmektedir. Basrî'nin Behşemiyî'den yöntem konusunda, belirli kelami meselelerde ayrıştığı malumdur. Lakin imâmet konusunda bu ayrışmanın devam ettirildiğini söylemek güçtür. Çünkü ufak ayrıntı noktalarda farklılaşma söz konusu iken, imâmet konusunda hocası Kâdî Abdülcebâr'ın görüşlerini sürdürdüğü görülmektedir. Basrî tarafından devam ettirilen bu çizgi, en yakın takipçisi olan İbnü'l-Melâhimî tarafında da sürdürülmüştür. Hatta İbnü'l-Melâhimî'nin, Basrî'yi bu noktada ciddi bir şekilde alıntıladığı metinlerden anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat, 2008.
- Alî el-Müttakî el-Hindî. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekri Hayyani - Saffet Sakka. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1985.
- Ansari, Hassan. *Nüshâ-yı hattî-yi fasl-i imâmet ez kitâb-ı Şerh-i Usûli'l-Hamse-yi Ebü'l-Hüseyn Basrî*. Erişim 04 Şubat 2020. <http://ansari.kateban.com/post/1613>
- Arslan, Hulusi. *İslam düşüncesi Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)*. İstanbul: Endülü's Yayınları, 2017.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset - Mu'tezilizmin İktidar Serüveni*. İstanbul: Endülü's, 2017.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan*. Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile'nin İmamet Nazariyesi: Teori ve Pratik". *Dini Araştırmalar* III/7 (2000), 17-52.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdı Abdülcebbar'ın İmamet Anlayışı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 113-146.
- Ayhan, Bayram. "Hilafetin Nass ile Tayini Meselesi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50 (31 Aralık 2018), 79-103. <https://doi.org/10.29288/ilted.459189>
- Bağdatlı İsmâil Paşa, Babanzade. *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*. thk. Mehmet Şerafettin Yaltkaya. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1972.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn. "Faslun Münteza' min Kitâbi Şerhi'l-Usûl fî'l-imâme". *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmamet Bölümü: Tahkik ve İnceleme*. thk. Halil İbrahim Delen vd. 4/1/136-194. Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, 2021.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn. *Faşlu'n Münteze 'a min Kitâbi Şerhi'l-Uşûl fî'l-İmâme*. Avusturya Milli Kütüphanesi, Cod. Gl. 114, 39 vr.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424.
- Bozan, Metin. "İmamîyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi". *Dini Araştırmalar* IX/26 (2006), 95-112.
- Bozan, Metin. "Şii Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmamet (Teori-Pratik)". *Turkish Journal of Shiite Studies/Şiilik Araştırmaları* I/1 (2019), 1-24.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. "el-Cevâbât ve İstihkâki'l-İmâme". *Resâ'ilü'l-Câhiz*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 4/283-307. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-'Osmâniyye*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. Beyrut: Dârü'l-Cilî, 1991.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. "Mağâlâtü'z-Zeydiyye ve'r-Râfıza". *Resâ'ilü'l-Câhiz*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 4/309-324. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.
- Cübbâi, Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm. *Kitâbü'l-Mağâlât : İtikadi Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. thk. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülü's Yayınları, 2019.
- Delen, Halil İbrahim. *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelam Sistemi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Delen, Halil İbrahim vd. "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sinin İmamet Bölümü: Tahkik ve İnceleme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2021), 111-201. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5008252>

- Delen, Halil İbrahim. "Ebü'r-Recâ el-Gazmîni (1260)". *İslâm'ın Akılcıları / Mu'tezili Öncüler*. ed. Özden Kanter. 526-530. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Delen, Halil İbrahim. "Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (1114)". *İslâm'ın Akılcıları / Mu'tezili Öncüler*. ed. Özden Kanter. 477-479. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Donohue, John J. *The Buwayhid dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012 : shaping institutions for the future*. Leiden: E.J. Brill, 2003.
- Ensârî, Abdülhamid İsmail el-. "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1994. Erişim 01 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd>
- Ess, Josef van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen haeresiographischen Texten*. Berlin: Walter de Gruyter, 2010.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *el-Metâlibü'l- 'âliye mine'l- 'ilmi'l-ilâhî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, ts.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Nihâyetü'l- 'ukûl fî dirâyeti'l-uşûl*. thk. Sa'îd Fûde. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015.
- Gimaret, Daniel. "Abu'l-Hosayn Başrî". *Encyclopædia Iranica*. 1/322-324, 2011. <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-hosayn-mohammad-b>
- Güner, Ahmet. *Büveyhiler'den Adudu'd-Devle ve dönemi (338-372/949-983)*. İzmir: Dokuz Eylül üniversitesi, Doktora, 1992. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Otto, 2016.
- Hişmaşî, Sedîdüddîn Mahmûd b. 'Alî b. el-Hâsan el-Hişmaşî er-Râzî. *el-Münkız mine't-taklîd ve'l-Mürşid ile't-Tevhîd*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1414.
- Hizmetli, Sabri. "Kitâbu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVI* (1983), 681-716. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000246
- İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 20 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1965.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn - Şîrî, Ali. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1408.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Buğyetü'l-mürtâd fî'r-red 'ale'l-mütefelsife ve'l-Qarâmiha ve'l-Bâtmiyye*. thk. Mûsâ b. Süleyman ed-Düveys. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 2. Basım, 1405.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Der 'ü te 'âruzi'l- 'aql ve'n-naql = Muvâfakatü şahihi'l-menkül li-şarihi'l-ma'kül*. thk. Muhammed Reşad Salim. 10 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2. Basım, 1991.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmiş-Şi'a ve'l-Ğaderiyye*. nşr. Muhammed Reşad Sâlim. 9 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Melâhimî, Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî. *Kitâbü'l-Fâ'ik fî uşûli'd-din*. thk. Wilferd Madelung - Martin J McDermott. Tahran: Müessesese-i Pejuheş-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 2007.
- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. *Ṭabaqâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald Wilzer. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasîş-Şarkıyye [Orient-Institut Beirut], 2009.
- İbnü'l-Murtazâ, Mehdî-Lidînillâh Ahmed b Yahyâ b Murtazâ. *el-Münnye ve'l-emel fî şerhi'l-Milel ve'n-nihâl*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.

- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Ali el-Yemânî. *Tercîhu esâlibi'l-Kur'an 'alâ esâlibi'l-Yûnân*. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- KâdiAbdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l- 'adl*. thk. Süleyman Dünya - Abdülhalim Mahmud. Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye, 1963.
- KâdiAbdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1988.
- Kartaloğlu, Habib. "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/31 (2015), 45-59.
- Kılavuz, Ulvi Murat - Sarica, İskender. "Zemahşeri ve el-Minhâc fî usûli'd-dîn". *Mu'tezile Akâidi - Kitâbü'l-Minhâc fî usûli'd-dîn*. 7-36. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Kureşi, Muhammed b. Ahmed b. Velîd. *el-Cevâbü'n-nâtıku's-şâdiq bi-halli şübehi Kitâbi'l-Fâ'ik fîmâ hâlefe fîhi İbnü'l-Melâhimî mezâhibe'z-Zeydiyye fî'l-imâme*. thk. Faysal Bedir Avn. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2010.
- Madelung, Wilferd. "Abû l-Husayn al-Başri". *Encyclopaedia of Islam, THREE*, 2007. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_0011
- Madelung, Wilferd. "İmamiyye ve Mu'tezile Teolojisi". çev. A. Bülent Ünal. *Dini Ekoller ve Mezhepler*. İzmir: 69-93, 2001.
- Madelung, Wilferd - Schmidtke, Sabine. *Rational Theology in Interfaith Communication*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006. <https://brill.com/view/title/12980>
- Makdisi, George. *İbn Akîl ed-Dînü ve's-Sikâfetü fî'l-İslâmi'l-Klâsikiyyi*. çev. Muhammed İsmail Halil. Beyrut: Merkezü'n-Nemâ li'l-Buhusi ve'd-Dirâsât, 1. Basım, 2018.
- Ma'tuk, Reşad b Abbas. *el-Hayatü'l-ilmiyye fî'l-Irak hilâle'l-asri'l-Büveyhi : 334-447 H / 945-1055 M*. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Doktora, 1997.
- McDermott, Martin J. "Abu 'l-Husayn al-Başri on God's volition". *Culture and memory in medieval Islam: Essays in honour of Wilferd Madelung*. ed. Farhad Daftary - Josef W. Meri. 86-93. London: Institute of Ismaili Studies, 2003.
- Müneymine, Hasan. *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye : es-siyasi ve'l-iktisadi ve'l-ictimai ve's-sekafi -mutakaatu faris- 334-447 h, 945-1055 m*. Beyrut: ed-Dârü'l-Câmiyye, 1987.
- Müntecübüddîn, Ali b. Ubeydillâh b. Hasen el-Kummî er-Râzi. *Fihristü esâmi 'ulemâ 'i's-Şi'a ve muşannifihim*. thk. Celâleddin Muhaddis Urmevi. Kum, 1366.
- Onat, Hasan. "Şii İmâmet Nazariyesi (Kuleynî, Kummî ve Tüsü'nin Görüşleri Çerçevesinde)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 89-110.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. "İmâmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- Öz, Şaban. "Şii ve Sünnî Tarih Yorumu Açısından Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e Bey'ati Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (01 Ağustos 2007), 187-200.
- Özdiñç, Rıdvan. *İtikat ve Siyaset: Sünnî Kelamında İmâmet - Hilafet Meselesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- Özervarlı, M. Sait. *İbn Teymiyye'nin düşünce metodolojisi ve kelimacılara eleştirisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2. Basım, 2017.
- Schmidtke, Sabine. "Abû Al-Husayn al-Başri on the Torah and Its Abrogation". *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 61 (2008), 559-580.

- Schmidtke, Sabine. "İbn Ebî Cumhûr el-Ahsâî ve Müclî Mir'âti'l-Müncî'si". çev. Mustafa Yalçınkaya. *İslam Felsefesi: Filozoflar ve Eserleri*. ed. Khaled el-Rouayheb - Sabine Schmidtke. 553-578. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Schmidtke, Sabine. "The Karaites' Encounter with the Thought of Abû l-Husayn al-Basrî (d. 436/ 1044). A Survey of the Relevant Materials in the Firkovitch-Collection, St. Petersburg". *Arabica* 53/1 (2006), 108-142. <https://doi.org/10.1163/157005806775143524>
- Schmidtke, Sabine. *The Theology of al-'Allâma al-Hillî (d. 726/1325)*. Berlin: Klaus Schwarz, 1991.
- Sklare, David. "Mu'tazili Trends in Jewish Theology - A Brief Survey". *İslami İlimler Dergisi* 12/2 (ts.), 145-178.
- Stern, S. M. "Ibn al-Samh". *Journal of the Royal Asiatic Society* 88/1-2 (1956), 31-44. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00114443>
- Street, Tony. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Şerif el-Murtazâ. *eş-Şâfi fi'l-imâmeh*. thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatib. 4 Cilt. Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tiba'ti ve'n-Neşri, 2. Basım, 2006.
- Şerif el-Murtazâ. *Resâ' ilü'ş-Şerîf el-Murtazâ*. thk. Mehdi er-Recâi. Kum: Müessesetü's-Sâdık li't-Tiba'ti ve'n-Neşri, 1405.
- Şeyh Müfid, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *el-İfşâh fi'l-imâmeh*. Kum: el-Mu'temürü'l-Âlemiyyi li elfiyeti's-Şeyh Müfid, 2. Basım, 1413.
- Şeyh Müfid, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *Tefsîru'l-kur'âni'l-mecîd el-mustahrec min turâsi Şeyh Mufid*. thk. Seyyid Muhammed Ali Ayâzî. Kum: Müessesetu Bustân, 1424.
- Şeyh Müfid, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî - Muhakkik, Mehdi. *Evâ' ilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*. Tahran: el-Mu'temürü'l-Âlemiyyi li elfiyeti's-Şeyh Müfid, 1372.
- Şimşek, Özkan. "Nass ile Tayin Fikrine Mu'tezilî Bir Eleştiri: Ebü Tâhir Rüknuddin et-Tureysî Örneği". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2019), 1117-1150.
- Taşcı, Özcan. *Son Mu'tezile Kelamcısı Takiyyüddün Necrani*. Sentez Yayın Ve Dağıtım Tic. San. A. Ş., 2013.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1998.
- Ümit, Mehmet. *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mezhebi, İmâmet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/2 (2015), 93-118.
- Ünverdi, Veysi. *Mu'tezile ve İmâmet -İmâmiyye Şiâsî'nun İmâmet Anlayışının Eleştirisi: Kâdî Abdülcebbar Örneği-*. İstanbul: Endülüs, 2020.
- Watt, W. Montgomery. "The Political Attitudes of the Mu'tazilah". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2 (1963), 38-57.
- Yaşar, Mikail. *İbnü'l-Melâhimî el-Hâzermî'nin İmâmet Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Zehebi, Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Kitâbü'l-'Arş*. thk. Muhammed b. Halife et-Temîmî. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1999.